

Zoogdier

jaargang 18 (3) september 2007

*Boommarters en muizenjaren
Ingekorven vleermuizen gevolgd
Inventariseren in Estland*

Inhoud Zoogdier 18(3) september 2007

Voorpagina:

Boommartervrouwtje met jongen

Foto: Bram Achterberg

Artikelen

Hebben muizenjaren invloed op de voortplanting bij boommarters? 3

Henri Wijsman

Ingekorven vleermuizen op de kaart 7

Jasja Dekker & Herman Limpens

Zoogdieren inventariseren in Estland 11

Bob Vandendriessche

Hyperlink 16

Thema: Stadsvossen

Websites: De grote en de kleine beer, Lynx-links

Digitale publicaties: Zeezoogdieren in de Westerschelde

Surf ook even naar: Kleine zoogdieren in Lederhosen

Waarnemingen 18

Korenwolf in de put, Tweekleurige vleermuis in braakbal kerkuil, Grote bosmuizen

in Zuid-Limburg, Veldmuis veroverd Tiengemeten

Boekbesprekingen 21

De das gered!, Rabbits, refuges and resources, Struikrovers, Guidelines for batmonitoring

VZZ-nieuws 24

'Zoogdierbescherming werkt!', Nationale Database Flora en Fauna en EcoGrid,

Zwermscherm Fort aan de Klop, WILDzoekers: Dé jeugdnatuurclub voor jongeren

van 8 tot 16 jaar, Inhaalslag verspreidingsonderzoek Nederlandse zoogdieren,

Voorlichtingscampagne hazelmuis, Helpdesk voor vrijwilligers

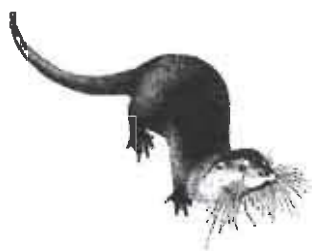
Natuur.nieuws 27

Oproepen 28

Braakbalpluisweek 2007, Werf een lid, De Beverwerkgroep Nederland

(BWN-VZZ) zoekt ondersteuning!, Werkatlas zoogdieren in Fryslân

Agenda 30

Achterpagina:

Haas door Evert den Hartog

Foto: Evert den Hartog

Hebben muizenjaren invloed op de voortplanting bij boommarters?

Henri Wijsman

met medewerking van A. Achterberg, C. Achterberg, R. van den Akker, W. Bomhof, H. van Diepen, V. Dijkstra, B. van den Horn, R. Keizer, Olga van der Klis

Nu de kennis over de voortplanting van de boommarter toeneemt, mede doordat de laatste jaren aanzienlijke aantallen nesten gevonden worden, komen nieuwe vragen op. Zijn er fluctuaties in de voortplanting en zo ja, houden die verband met de beschikbaarheid van voedsel, in het bijzonder muizen?

Muizen vormen een belangrijk bestanddeel van het voedsel van boommarters *Martes martes*. Volgens Zalewski (1996) geven boommarters de voorkeur aan rosse woelmuizen *Clethrionomys glareolus* boven bosmuizen *Apodemus sylvaticus*; beide zijn soorten die in het bos leven. Mastjaren, dat zijn jaren waarin beuken en eiken overvloedig vrucht dragen, hebben grote invloed op de aantallen van deze muizen. Ze kunnen in een mastjaar goede wintervoorraden aanleggen, waardoor de kans op overleving toeneemt; bovendien kunnen rosse woelmuizen dan in de herfst nog een extra worp krijgen. Mastjaren komen globaal om de vier jaar voor, maar de regelmaat kan door ongelukkig vallende nachtvorsten of extreme droogte verstoord worden. Na een 'piekjaar' voor de muizen volgt meestal een 'daljaar' met maar heel weinig muizen. Daarna wordt de populatie weer opgebouwd.

Worpgrootte boommarters

Tot enkele jaren geleden was het in Nederland niet eenvoudig om de worpgrootte bij boommarters vast te stellen. De beschikbare gegevens kwamen uit onderzoek van door het verkeer gesneuvelde wijfjes, maar dat was onvoldoende om een goed beeld te krijgen van jaarlijkse fluctuaties. Sinds een aantal jaren hebben echter bijna alle medewerkers

aan dit artikel (via de VZZ) een ontheffing van de Flora- en faunawet, waardoor zij in de nestholte mogen observeren. Daarbij gebruiken zij daarbij een kleine videocamera (aan een hengel). Vanaf 2005 wordt dat op voldoende grote schaal gedaan om iets te kunnen zeggen over de grootte van de worpen en, minstens zo belangrijk, de overleving van de jongen gedurende de nestperiode.

Voor het tellen van de jongen is het onhandig als de moeder aanwezig is. Vaak blijven dan één of meer jongen verscholen onder haar lijf. Daarom wordt er de voorkeur aan gegeven om in de (voor)nacht te werken, als de moeder gewoonlijk op jacht is. Na half mei jaagt zij ook vaak overdag en kan men het ook in de dag proberen. Mocht de moeder toch aanwezig zijn, dan is dat voor het tellen minder storend: de jongen zijn dan al erg beweeglijk en laten zich makkelijker zien. De reacties van de moertjes verschillen, maar het overgrote deel trekt zich totaal niets aan van de camera en gaat door met slapen of zogen.

Tabel 1 geeft de verdeling van het aantal jongen dat in 2005, 2006 en 2007 werd vastgesteld in boommarternesten op de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug. Voor 2006 is ook het aantal levende jongen bij het einde van de observatie aangegeven: dat jaar werden in verscheidene nesten dode jongen van tussen de twee en zes weken oud gevonden.

aantal jaar	1	2	3	4	5	gemiddeld
2005	1	0	9	6	2	2,96 (n = 27)
2006	7	4	10	3		2,37 (n = 24)
2006*	7	7	8	2		2,21 (n = 24)
2007	5	8	6	2		2,52 (n = 25)

Tabel 1. Verdeling van het aantal boommarterjongen per nest op de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug in 2005 en 2006. 2006* betreft het aantal nog levende jongen bij de laatste observatie.

Het gemiddelde aantal jongen per nest lag in 2005 significant hoger dan in 2006. In eerdere jaren zijn dood aangetroffen jongen niet systematisch genoteerd, maar vrijwel nimmer gevonden. Ook in 2007 zijn er geen aangetroffen. De gegevens wijzen er dus op dat er inderdaad van-jaar-op-jaar fluctuaties optreden in het gemiddelde aantal nestverlatende boommarterjongen.

De verschuiving van de verdeling van de nestgrootte in het slechte muizenjaar 2006 ging gepaard met een toename van het aantal 'lege nesten': verscheidene bekende territoria waren wel bewoond en er verbleef een marter een tijd in een holte van een mogelijke nestboom. Daarin werden echter geen jongen gevonden. Na een tijdje gaven de marters het verblijf in deze holten op. Het gemiddelde van 2007 tendeert in de richting van een herstel van de worpgrootte, al is het bij een zo zeldzaam dier door de zeer schaarse getallen moeilijk om significante verschillen te krijgen.

Muizen- en mastjaren

Wat nog ontbreekt is een goede vaststelling van de aantallen aanwezige muizen in de verschillende onderzoeksgebieden en van de hoeveelheid mast die daar is gevallen. Er wordt nu bekeken hoe dat zou moeten. Voorlopig berusten de gegevens over piek-

en daljaren bij bosbewonende muizen nog op anekdotische observaties, zoals: "In dat muizenrijke jaar ritselden de bladeren van de aantallen muizen", of, voor een daljaar: "Er werd vrijwel geen muis gezien". Stoelend op dit soort gegevens, geeft tabel 2 een beeld van de muizen piek- en daljaren in het afgelopen decennium en de mate van mast in de periode 2003-2006. De mastgegevens zijn ter beschikking gesteld door dr. Geert

Groot Bruinderink (Alterra). De gegevens in tabel 2 laten zien dat piekjaren in de muizenstand met een zekere periodiciteit voorkomen en weliswaar vaak na een mastjaar vallen, maar dat het verband niet één op één is. In 2007 zijn weer vaak muizen gezien.

Reacties van boommarters op muizenbeschikbaarheid

In 2005 viel de relatief hoge gemiddelde nestgrootte bij de boommarter samen met een muizenpiekjaar, terwijl de kleinere nestgrootte in 2006 samenviel met een muizendaljaar. In dit daljaar stierven ook verscheidene jongen in de nestfase. In 2005 werd op de Hoge Veluwe een nest met vier jongen gevonden, waarvan één 'n echte Benjamin was: kleiner dan de andere jongen. Dit achterblijvertje heeft het in dat jaar van overvloed kennelijk niet kunnen halen (Olga van der Klis).

Naast verschillen in nestgrootte, werd ook aangepast gedrag waargenomen. Zo meldde Hans Kleef, dat de door hem in 2001 in Drenthe geobserveerde moertjes alle 'lui' waren: ze gingen pas heel laat in de avond op jacht, "niet te verbazen gezien de goede voedselsituatie dit jaar. Waarom zouden ze dan ook. Ik heb nog niet eerder zoveel nauwelijks aangevreten prooiresten gevonden, vooral

jaar	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
piek	++				++	++				++		++
dal							--				--	
mast								+	--	+	++	

Tabel 2. Enkele piek- (++) en daljaren (--) met betrekking tot de muizenstand in de periode 1996-2006 en de globale waardering van de mast (++ = veel; + = matig, -- = nauwelijks).

van bosmuis en rosse woelmuis en eekhoorn *Sciurus vulgaris*; nauwelijks nestjongen van vogels". In Nationaal Park Veluwezoom werden in 2005 weinig jongen door boommartermoertjes verhuisd naar een andere boom. Des te vaker in 2006. Er lijkt verband te bestaan tussen voedselschaarste en het doorzoeken van nieuw terrein.

Voedselcompensatie

Het algemene beeld van een gemiddeld kleinere nestgrootte in het muizenarme jaar 2006 dan in het muizenrijke jaar 2005 leek af te wijken van een onderzoekgebied op de Zuid-Veluwe. In beide jaren controleerde Robert Keizer daar 4 nesten, in 2005 was het gemiddelde aantal jongen 2,5, in 2006 was dat 3,5. Op Noord-Ginkel, een deel van het onderzoekerrein, werden in 2006 57 van 119 vogelnestkastjes door boommarters leeggehaald, in 2005 geen (Jim van Laar). Onder de nestbomen van boommarters werden de resten gevonden van veel vogels, maar niet van muizen zoals in eerdere jaren. Ook profiteerden de boommarters in 2006 van de zich herstellende konijnenstand. Opvallend in 2007 zijn de zeer kleine worpgroottes in Nationaal Park Veluwezoom (vijf nesten met gemiddeld 1,8 jongen); zij halen het landelijk gemiddelde flink neer.

In het Białowieża oerwoud in Polen vonden Zalewski e.a. (1995) ook dat boommarters in muizenarme jaren overschakelen op alternatieve prooidieren, zoals vogels en eekhoorns (het oerwoud ligt te oostelijk voor het voorkomen van konijnen).

Vragen

Dat de voedselsituatie van invloed is op het aantal jongen is op zich niet echt verrassend. Veel diersoorten kunnen het aantal jongen dat geboren wordt of het aantal eieren dat ze leggen aanpassen aan het beschikbare voedsel. Bosuilen en buizerds reageren in hun legselgrootte scherp op de beschikbaarheid van muizen. Zo werden in het Gooi in 2005 129 jonge buizerds geringd, tegen slechts 49 in 2006 (Hanneke Sevink). Ook bij vossen *Vulpes vulpes* is al jaren geleden vastgesteld, dat bij een teruglopend voedselaanbod het aantal jongen afneemt (Kolb 1996, Schantz 1981). Bij boommarters is dat in zoverre lastig, dat de bevruchting al in de zomer voorafgaand aan het jaar van geboorte plaatsvindt. Een relatie tussen het aantal bevruchte eicellen en de voedselsituatie in het volgende voorjaar is dan ook moeilijk voor te stellen. Bij in de winter in Midden-Zweden gevonden slachtoffers stelde Helldin (1999) de toekomstige worpgrootte vast aan hand van de aantallen gele lichaampjes (*corpora lutea*) in de eierstokken en de nog niet-geïmplanteerde bevruchte eicellen (*blastocysten*). Hij vond dat in muizenarme jaren de worpen niet kleiner waren dan in muizenrijke jaren. Toch vonden Zalewski & Jedrzejewski (2006) in het Białowieża oerwoud dat na een muizenpiekjaar in het volgende voorjaar het aantal boommarters was toegenomen. Zij verkregen hun gegevens indirect: aantallen marters werden bepaald door al dan niet gezenderde marters te volgen en aan sneeuwsporen te zien of

Op verkenning op het landgoed Broekhuizen Foto: Bram Achterberg

Een slapend boommarterjong op de Hazenberg. Foto: Chris Achterberg

de territoria bewoond zijn, waarbij de sporen individueel herkend werden. Hun totale aantal boom-marters was echter beperkt en wellicht verklaart alleen al hun zeer afwijkende methode hun uitkomsten. Hun gegevens zouden kunnen betekenen dat de aanpassing plaatsvindt bij de implantatie van de blastocysten in de baarmoederwand of tijdens de ontwikkeling van de embryo's. Ook is het mogelijk dat tijdens de nestfase een deel van de jongen sterft door ondervoeding. Dat laatste zou weer kunnen door mindere ontwikkeling van de melkklieren bij de moeder, of door competitie om de aangebrachte prooi bij de jongen. De waarnemingen uit 2006 lijken op dit laatste te wijzen, maar er zal nog gedurende een reeks van jaren onderzoek moeten worden gedaan, voor dat we hierover een gefundeerde uitspraak kunnen doen.

Conclusie

Als bij boom-marters jaar-op-jaar fluctuaties in het aantal zelfstandig wordende jongen blijken voor te komen en variatie in de hoogte van de muizenstand daarbij een bepalende factor is, dan hebben we te maken met een natuurlijk fenomeen, waar de boom-marter aan zal zijn aangepast. Bij zulke relatief lang levende predatoren zal de fluctuatie onder natuurlijke omstandigheden kunnen worden opgevangen. In een land als Nederland, waar het verkeer een grote tol eist en de populatie weinig extra beperkingen kan velen, kan hoge neststerfte er toe

leiden dat de bezetting van vacant komende territoria door jonge marters in gevaar komt. Dat geldt dan vooral voor geïsoleerd liggende leefgebieden. Het zou een extra stimulans kunnen zijn te streven naar vermindering van het aantal verkeersslachtoffers onder de boom-marters en het bevorderen van uitwisseling tussen populaties door het wegnemen van isolerende structuren.

Met dank aan:

Gerrit de Graaff, Hans Kleef, Geert Groot Bruinderink, Jim van Laar, Hanneke Sevink en Elise Schokker; en Sim Broekhuizen voor zijn commentaar.

Verder lezen?

- Helden, J.-O. 1999. Diet, body condition and reproduction of Eurasian pine martens *Martes martes* during cycles in microtine density. *Ecography* 22 : 324-336.
- Kolb, H. 1996. Country Foxes. London, Whittet Books. (p.73).
- Schantz, T. von, 1981. Evolution of group living, and the importance of food and social organization in population regulation: a study on the red fox (*Vulpes vulpes*). Thesis, University of Lund.
- Zalewski A., W. Jedrzejewski & B. Jedrzejewska. 1995. Pine marten home ranges, numbers and predation on vertebrates in a deciduous forest (Białowieża national park, Poland). *Ann. Zool. Fennici* 32 : 131-144.
- Zalewski, A. 1996. Choice of age classes of bank voles *Clethrionomys glareolus* by pine marten *Martes martes* and tawny owl *Strix aluco* in Białowieża national park. *Acta oecologica* 17 (3): 233 – 244.
- Zalewski, A. & W. Jedrzejewski. 2006. Spatial organisation and dynamics of the pine marten *Martes martes* population in Białowieża Forest (E Poland) compared with other European woodlands. *Ecography* 29 : 31-43.

Henri Wijsman

Werkgroep Boommarter Nederland

Tony Offermansweg 6

NL 1251 KJ Laren

hwijsman@ncrvnet.nl

Ingekorven vleermuizen op de kaart

Jasja Dekker & Herman Limpens

De ingekorven vleermuis is in het veld lastig waar te nemen: omdat het een zeer zachte sonar heeft is het dier met batdetector moeilijk te volgen. Om deze reden is de kennis van landschapsgebruik en jachtgebieden van deze soort beperkt, terwijl die wel noodzakelijk is voor een adequate bescherming. Om het landschapsgebruik van de ingekorven vleermuis op de kaart te zetten, rustte Zoogdiervereniging VZZ deze zomer een aantal ingekorven vleermuizen met een zender uit. Tevens werd er naar nieuwe kolonies gezocht.

De kennis van het voorkomen van de ingekorven vleermuis *Myotis emarginatus* beperkte zich in Nederland tot twee dicht bij elkaar gelegen kraamkolonies bij Echt, de overwinteringsplaatsen in mergelgroeven in Zuid-Limburg, en een handvol losse waarnemingen in Limburg en Noord-Brabant. Het is niet bekend hoe de dieren gebruik maken van het landschap om de kraamkolonies, of de dieren tussen kraamkolonies wisselen, en of er rond de bestaande kraamkolonies nog kleinere kraamplekken zijn, zogenaamde 'satellietkolonies'. Dergelijke kennis is echter de basis van een goede soortenbescherming.

Om het landschapsgebruik in kaart te brengen, werd er deze zomer, in opdracht van het ministerie van LNV en de Provincie Limburg, door Zoogdiervereniging VZZ een zenderonderzoek uitgevoerd. Dieren werden gevangen en van een zeer licht zendertje voorzien. Met richtinggevoelige antennes kon daarna de positie van de vleermuis bepaald worden. We beperkten ons in dit onderzoek tot vrouwelijke dieren in de kraamkolonies: die zijn immers het belangrijkste en kwetsbaarste deel van de populatie.

Om de dieren met een zender uit te rusten, werden met behulp van mistnetten dieren gevangen in de buurt van de kraamkolonies en in stallen met vee: uit het buitenland is bekend dat de ingekorven vleermuis in stallen op vliegen jaagt.

Een in een stal gevangen ingekorven vleermuis wacht in een vangzakje tot een zender klaar is om aangebracht te worden.

Foto: Jasja Dekker

Een Ingekorven vleermuis met een zender. De zender weegt ongeveer een halve gram.
Foto: Jasja Dekker

Stallen en bossen

Rond de kraamkolonies en in schuren werden op deze manier zes vrouwelijke dieren gevangen, van een zender voorzien en gevolgd tijdens hun tochten. Het eerste dat opviel in het terreingebruik, is dat de gevolgde dieren allen een ander bosgebied rond de kraamkolonie gebruikten. In stallen troffen we regelmatig meerdere tegelijk jagende dieren aan, en in een geval zelfs twee gezenderde dieren in dezelfde stal.

De dieren vertoonden ongeveer hetzelfde patroon: drie kwartier na zonsondergang vlogen ze via bomenlanen naar hun jachtgebied, dat nooit verder dan acht kilometer van de kraamkolonie gelegen was. Tijdens deze tocht deden een aantal dieren kort een paar stallen aan.

De dieren besteedden gemiddeld 40 procent van het actieve deel van de nacht in bossen en 30 procent van de nacht in stallen. De rest van activiteit werd besteed aan het vliegen naar en tussen de jachtgebieden, meestal via bomenlanen. Vaak jaagden de dieren langere tijd in een bepaald gebiedje, maar één dier kon klaarblijkelijk toch niet echt kiezen: het vloog per nacht meermaals tussen een bosje en een stal heen en weer, waarin ze steeds een half uur jaagde.

Sporadisch vlogen de dieren open terrein over, of doorkruisten ze een paar straten van een dorp. Een aantal maal konden dieren jagend in de stal worden waargenomen: insecten van het plafond plukkend, waarbij de vleermuizen tussendoor aan de balken hingen om te rusten of de vangst op te eten. Een filmpje met dit typische jachtgedrag is te zien op de website van Johannes Regelink: <http://ecologischonderzoek.regelink.net/nieuws.php>

Ongeveer een uur voor zonsopgang begonnen de dieren met de terugreis naar de kraamkolonie, waarbij onderweg ook weer de nodige stallen werden bezocht, om uiteindelijk bij zonsopgang de kolonie weer in te vliegen.

Geen van de dieren wisselde van kolonie, maar soms sliepen dieren wel buiten hun kolonie, maar 'buiten de deur', bijvoorbeeld in een schuur. Eén dier bracht een nacht hangend aan de buitenkant van een gebouw door, onder een overhangend dak.

Ingekorven vleermuizen houden zich niet aan grenzen: twee dieren vlogen van de Nederlandse kraamkolonie Duitsland in om te jagen in stallen of bosjes. Op basis van de verzamelde gegevens over gebruik van bossen, stallen, maar vooral ook de routes naar die gebieden toe, wordt het mogelijk niet alleen de kolonieplaatsen zelf adequaat te bescher-

men, maar ook de voor de dieren belangrijke landschapselementen en de boerenschuren natuurlijk! Dankzij het onderzoek weten we tot welke afstand van de kolonie de dieren jagen, in welke terreinen ze dat doen, en dat ze daar via bomenlanen naar toe vliegen. De bevindingen uit dit deel van het onderzoek worden vertaald naar een actieplan met beschermingsmaatregelen.

Nieuwe kolonies

Een tweede doel van het onderzoek was het zoeken naar nog onbekende kraamkolonies. Er zijn kolonies in de Belgische Voerstreek, in aangrenzend Duitsland en Noord-Limburg, maar juist in de directe omgeving rond de overwinteringslocaties, in de driehoek Maastricht-Gulpen-Sittard zit een 'gat': er is geen bekende kolonie, maar er zijn wel waarnemingen van ingekorven vleermuizen gedaan. We besloten in dit gebied te gaan zoeken naar kraamkolonies.

Het speuren naar kolonies deden we via het zoeken naar lacterende vrouwtjes: met een zender uitgerust kunnen die de onderzoeker naar nieuwe kolonies leiden (zie Brinkmann, 2002 en voor Nederland Janssen & Kranstauber, 2006). Om geschikte vangplaatsen te vinden, werden in stallen die op het oog geschikt leken 'luisterkistjes' geplaatst. Deze luisterkistjes nemen sonargeluiden in de stal op. Deze luisterkistjes stelden we in op geluidskarakteristieken van de ingekorven vleermuis. Als de volgende ochtend op deze opnames ingekorven vleermuizen te horen waren, werden mistnetten ingezet. Daarnaast werd op een aantal locaties gevangen waar in voorgaande jaren vrouwelijke ingekorven vleermuizen zijn waargenomen.

In totaal werd op tien locaties gevangen waar met luisterkistjes ingekorven vleermuizen werden gehoord, of die op het oog geschikt leken. Hier werden vijf ingekorven vleermuizen gevangen, maar helaas waren dat allemaal mannelijk dieren!

Plaats van de kolonie (rode ster), vliegroutes (lijnen), bejaagde schuren (stippen) en jachtgebieden (vlakken) van vleermuis Maria. Zwarte lijnen zijn wegen, donkergroene vlakken zijn bos en lichtgroene vlakken staan voor akkers of graslanden.

Mogelijk is de inspanning van een week flink vangen te weinig om een vrouwelijk dier te vangen, maar mogelijk zijn er simpelweg geen kraamkolonies rond de overwinteringslocaties. Door de combinatie van geluidskistjes en mistnetten, kon tijdens dit project wel doelgericht gevangen worden: een aanpak die zeker een vervolg verdiend.

Deels op de kaart

Dankzij het zenderonderzoek hebben we het een beeld van het jaag- en vlieggedrag van de voorplantende vrouwelijke dieren rond de twee bekende kolonies in kaart kunnen brengen: een grote stap vooruit in de bescherming van deze soort.

Er zijn echter nog veel vragen die beantwoord moeten worden voor de ingekorven vleermuis echt goed beschermd kan worden: welke routes gebruiken de vrouwelijke dieren voor het trekken tussen zomer- en wintergebied? En waar ontmoeten mannen en vrouwen elkaar voor de voortplanting? Gebruiken de mannelijke dieren het landschap op dezelfde manier als de vrouwen? En natuurlijk: zijn er naast de twee bekende kolonies bij Echt nog meer kraamkolonies in Nederland, bijvoorbeeld in het noorden van Limburg, of in Noord-Brabant?

Bij het beantwoorden van deze vragen is hulp nodig! Bijvoorbeeld bij het plaatsen en ophalen van luisterkistjes in veestallen in Brabant en Midden- en Zuid-Limburg. Aanmelden voor dergelijke activiteiten in lente en zomer 2008 kan nu al, via het secretariaat van Zoogdierverseniging VZZ.

Dankwoord

Dit onderzoek werd uitgevoerd in het kader van het Verspreidingsonderzoek Nederlandse Zoogdieren, dat mogelijk is gemaakt door financiële ondersteuning van het Ministerie van LNV - Gegevensautoriteit Natuur i.o., de Provincie Limburg (als onderdeel van Platteland in Uitvoering) en de Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen.

provincie limburg

**PLATTELAND
IN UITVOERING**

Het veldwerk werd uitgevoerd door een team bestaande uit Robert Brinkmann, Johannes Regelink, Eric Janssen, Rob Koelman en Jasja Dekker, die werden ondersteund door vrijwilligers Jyri van der Drift, Anne-Jifke Haarsma, Emilie de Bruijkere, Neeltje Huizenga, Bernadette van Noort en Sil Westra. Ludy Verheggen en Willem Vergoossen gaven informatie over de zomerkolonies.

Onmisbaar was de medewerking van de eigenaren van gebouwen waarin de zomerkolonies zijn gevestigd, de European Danda Ashram en de paters van Lilbosch, en van alle boeren in wiens schuren we mochten luisteren en vangen.

Verder lezen?

In de herfst wordt een uitgebreid rapport van het onderzoek gepubliceerd, evenals een actieplan ten behoeve van bescherming van de ingekorven vleermuis. Tot die rapporten uit zijn, kunt u verder lezen over ingekorven vleermuizen in de volgende bronnen:

- Brinkmann, Robert, E. Hensle & C. Steck, C. (2002): Jäger im Kuhstall – Jagdhabitate und Quartiere der Freiburger Wimperfledermäuse. Der Flattermann, 14(2): 4-5.
- Janssen, René & Bart Kranstauber, 2006. Ingekorven vleermuis: niet luisteren maar vangen. Zoogdier 17(4): 3-5.
- Vergoossen, Willem & Jan Buys. 1997. Ingekorven vleermuis *Myotis emarginatus* (Geoffroy, 1806). In: Herman Limpens, Kees Mostert & Wim Bongers (redactie). Atlas van de Nederlandse vleermuizen. Onderzoek naar verspreiding en ecologie. KNNV Uitgeverij, Utrecht.

Jasja Dekker

Oude Kraan 8

6511 LJ Arnhem

Jasja.Dekker@vzz.nl

Zoogdieren inventariseren in Estland

Kees Mostert & Eric Thomassen

Deze zomer organiseerde de VZZ Veldwerkgroep van 17 tot en met 27 juli een zoogdierinventarisatie in het Estse natuurgebied Matsalu. Tientallen soorten lieten zich zien. En niet elk jaar zitten daar de eland en twee 'gestreepte muizen' bij.

Estland is de kleinste, noordelijkste en dunst bevolkte van de drie Baltische staten. Er wonen maar ongeveer 1,4 miljoen mensen in dit land dat iets groter is dan Nederland. Het landschap laat zich het beste omschrijven als een kruising van Scandinavië en Polen, met een grillige kustlijn en veel kleine en grotere eilanden. Het natuurreservaat Matsalu is een grote baai langs de westkust omringd door rietmoerassen, vochtige graslanden, enkele kalkheuvels, bossen en beken. Op verzoek van gastvrouw en reservaatdirecteur Kaja Lotman probeerde de Veldwerkgroep tijdens het zomerkamp een beeld

te krijgen van de zoogdieren in Matsalu. Daarbij kregen we hulp van een paar Estse deelnemers, die ondertussen bijleerden over zoogdierinventarisatie. Zo snijdt het mes aan twee kanten.

Waarom?

Ieder jaar organiseert de Veldwerkgroep een buitenslands zomerkamp. We zoeken een locatie waar grote behoefte is aan zoogdiergegevens, zodat 20 tot 25 professionele en amateur-zoogdieronderzoekers een nuttige bijdrage kunnen leveren. Veel gebieden blijken nog maar slecht onderzocht te zijn.

Vanaf de rijkelijk aanwezige torens krijg je een mooi uitzicht op het landschap in het natuurreservaat Matsalu. Foto: Kamiel Spoelstra

	zicht	vangst	braakbal	dood- vondst	sporen	bat- detector	aantal
Egel	X			X			8
Gewone bosspitsmuis	X	X		X			149
Dwergspitsmuis		X					51
Waterspitsmuis		X					9
Mol				X	X		8
Meervleermuis		X				X	3
Watervleermuis		X				X	74
Gewone dwergvleermuis		X				X	7
Ruige dwergvleermuis		X				X	10
Noordse vleermuis		X				X	38
Rosse vleermuis						X	8
Gewone grootoorvleermuis				X	X	X	5
Haas	X				X		41
Bever	X				X		23
Woelrat			X				2
Rosse woelmuis		X					124
Veldmuis		X	X				6
Aardmuis		X	X				20
Grote bosmuis	X	X	X				52
Brandmuis		X	X				13
Berkenmuis		X	X				3
Dwergmuis	X		X		X		2
Bruine rat			X		X		2
Vos	X				X		53
Wasbeerhond	X			X	X		25
Otter	X				X		12
Boommarter	X			X	X		9
Amerikaanse nerts	X				X		3
Wild zwijn					X		4
Ree	X			X	X		84
Edelhert					X		1
Eland	X				X		7

Tijdens het zomerkamp in Estland nam de Veldwerkgroep in totaal 32 soorten zoogdieren waar, met verschillende methodes

Omdat alle vleermuizen voorkomen op de Europese Habitatrichtlijn, is er vooral voor deze groep veel behoefte aan inventarisatiegegevens. Na het vinden van een gastheer of -vrouw met zoogdierkennis gaan we samen op zoek naar de onontbeerlijke verblijfplaats met slaap-, eet- en onderzoeksruimte.

Voor de Nederlandse en Vlaamse deelnemers levert zo'n inventarisatie vaak nieuwe kennis op over soorten die in onze landen zeldzaam zijn of ontbreken. In andere gevallen zijn de soorten niet anders, maar verschilt de habitat of verblijfplaats aanzienlijk. Hoewel Estland 2100 km van Nederland en België is

verwijderd, verschilt de soortsaamenstelling niet zo veel van West-Europa. Door de relatief noordoostelijke ligging van Estland is de biodiversiteit niet zo hoog als in bijvoorbeeld de mediterrane gebieden. Ditmaal waren de kampdeelnemers onder andere nieuwsgierig naar het gedrag en de verblijfplaatsen van meervleermuizen *Myotis dasycneme* in Estland (ter vergelijking) en de zomerkolonies van ruige dwergvleermuizen *Pipistrellus nathusii* (omdat wij die niet hebben). Daarnaast was er kans op voor ons bijzondere soorten zoals berkenmuis *Sicista betulina*, eland *Alces alces* en wasbeerhond *Nyctereutes procyonoides*. Voor de vliegende eekhoorn zaten we helaas te westelijk. Tien actieve dagen en nachten zoogdieren inventariseren in Matsalu leverde een lijst op van 32 soorten zoogdieren (zie de tabel).

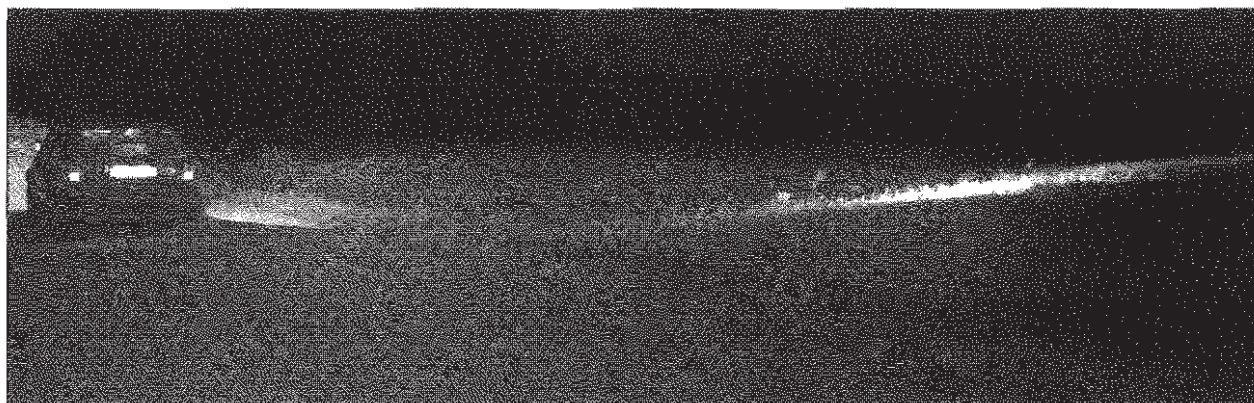
Voor de inventarisatie maakten we gebruik van allerlei onderzoeksmateriaal, zoals inloopvallen en grondbekers (*pitfalls*) voor muizen en batdetectors en mistnetten voor vleermuizen. Verder hebben een paar nieuwe technieken hun intrede gedaan. Zo is er geëxperimenteerd met een videoval: een van voedsel voorziene lokplaats met een automatisch filmende videocamera met sensor. Omdat het vanuit ons luxueuze onderkomen in het landhuis Penijõe bij het dorpje Lihula relatief moeilijk was om een indruk te verkrijgen van de zoogdieren in de uitgestrekte moerassen van riet en mattenbies, hebben een paar ploegen gebruik gemaakt van een reservaatshutje dat alleen per boot bereikbaar is.

Minder meervleermuizen

Bij aanvang van het kamp was al duidelijk dat ondanks de grote hoeveelheid muggen het uitge-

streckte kustgebied van Matsalu minder geschikt is voor vleermuizen dan het oostelijkste deel met meer beschutte, kleinschalige landschappen en bovendien parken met oude bomen en kleine dorpjes. Om de vleermuizen in het gebied te inventariseren werden vooral batdetectors en mistnetten ingezet. Aangezien de julinachten in Estland maar enkele uren duren – met avondrood om half twaalf 's nachts – was er deze keer veel tijd voor het opzetten van de netten. Diep in het rietmoeras leverden over de rivier gespannen mistnetten enkele tientallen foeragerende vleermuizen op. Vooral watervleermuizen *Myotis daubentonii* en een enkele noordse vleermuis *Eptesicus nilssonii* vlogen hier, terwijl de meeste kenners meervleermuizen hadden verwacht. De meervleermuis bleek helemaal niet zo algemeen te zijn. Daarnaast inspecteerden we overdag allerlei oude, leegstaande huizen en gebouwen. Een nieuwe methode was het vastleggen van vleermuizen met een fotocamera met 'zoeklicht' – een felle zaklamp die er tijdelijk aan gemonteerd werd. Daarvoor moet je wel erg snelle reflexen hebben. In totaal stelden we zeven soorten vleermuizen vast in het gebied. Van de meeste soorten vonden we kraamkolonies.

In de dichtbijgelegen dorpjes bleken verschillende kolonies noordse vleermuizen te huizen. De noordse vleermuis is qua verschijning, gedrag en geluid vergelijkbaar met een 'kleine laatvlieger'. Dit was ook de soort die we het vaakst met de batdetector hoorden. Bij het plaatsje Matsalu, in het zuidelijke deel van het gebied, werd na een tip van de buurman een forse kraamkolonie van de ruige dwergvleermuis ontdekt onder het houten

Zoeken naar zoogdieren kan ook door 's avonds met felle lampen de omgeving af te schijnen. Dit levert waarnemingen op van eland tot grote bosmuis. Foto: Kamiel Spoelstra

beschot van een boerderij. In de vroege avond kon je de dieren tussen de kieren rusteloos heen en weer zien kruipen. Een jong dier werd gevangen en op tandkenmerken gecontroleerd om de determinatie te bevestigen. Er vlogen diezelfde avond maar liefst 165 dieren uit. Kraamkolonies van deze soort ontbreken in Nederland en België, waardoor het voor de meeste deelnemers de eerste kennismaking hiermee was. Een andere ervaring was een kraamkolonie van de meervleermuis, die wij wel goed kennen. De kolonie was gevestigd in een gebouw dat gedeeld bleek te worden met een viertal noordse vleermuizen. Doordat het zeer laat donker wordt, begonnen de meeste dieren pas na 23.30 uur uit te vliegen. Uiteindelijk telden we 82 uitvliegers.

Later in de week vonden en telden we ook diverse kraamkolonies van boombewonende vleermuizen, zoals van watervleermuis en rosse vleermuis *Nyctalus noctula*. Van de gewone dwergvleermuis *Pipistrellus pipistrellus* werden slechts een beperkt aantal detectorwaarnemingen gedaan. Tot slot waren op enkele plaatsen ook grootoorvleermuizen *Plecotus auritus* of de sporen daarvan (afgebeten vlindervleugels) te vinden. Vrijwel alle gevonden kolonies en verblijfplaatsen waren nog niet bekend.

De meest opzienbarende vangst was de berkenmuis *Sicista betulina*. Foto: Kamiel Spoelstra

Verschillende vallen

Een vast onderdeel van het kampgebeuren is het uitzetten van inloopvallen (*Longworths*). Dit jaar werden ze op grote schaal gecombineerd met vangbekers, onder andere om de vangstresultaten te vergelijken. Om de aanwezigheid van slaapmuizen te kunnen vaststellen kwamen op verschillende plaatsen weer *Sherman*-vallen hoog in bomen te staan op de bekende 'Bekker'-methode. Dit jaar werden helaas vooral grote bosmuizen *Apodemus flavicollis* gevangen.

Tijdens het kamp bemonsterden we diverse locaties, voornamelijk binnen een straal van zes kilometer rond het kampgebouw. De meeste vallen stonden opgesteld in hooilanden, uitgestrekte graslanden met rietstroken, beboste graslanden en bossen met moerassige ondergroei van moerasspirea en zeggensoorten. In totaal verschalkten we acht soorten kleine zoogdieren (zie de tabel). Daarvoor moesten we ons soms wel helemaal lek laten steken door de plaatselijke muggenbevolking.

De meest opzienbarende vangst was de berkenmuis. Al op 20 juli was het raak bij een moerasbosje langs de Kasari-rivier. Het diertje doet qua uiterlijk en gedrag sterk denken aan een dwergmuis, maar je kunt hem hiervan eenvoudig onderscheiden door de zwarte rugstreep en de zeer lange dunne

staart. Er werden twee dieren gevangen, beide in vangbekers. Voor vrijwel iedereen was dit een nieuwe ervaring, want de berkenmuis komt slechts op beperkte schaal voor in Europa en dan meestal in geïsoleerde, hoogveenachtige gebieden in het noordoosten. De diertjes zijn bij rustige behandeling eigenlijk handtam en ze lieten zich zodoende uitgebreid fotograferen. Een andere soort met een relatief oostelijke verspreiding is de brandmuis *Apodemus agrarius*, maar deze liet langer op zich wachten. Ook de brandmuis heeft een zwarte

rugstreep, maar verder is hij beter te vergelijken met een bosmuis. Brandmuizen laten zich over het algemeen goed vangen met inloopvallen en tijdens de tweede helft van het kamp kon ook deze soort worden vastgesteld.

Het bezoeken van oude huizen, schuren en gebouwen is niet alleen nuttig voor het vinden van verblijfplaatsen van vleermuizen, maar ook voor het vinden van braakballen. Omdat de kerkuil niet voorkomt in Estland, was de verwachting dat makkelijk vindbare braakballen niet rijk gezaaid zouden zijn. Gelukkig bleek de bosuil talrijk te zijn in Matsalu en regelmatig gebruik te maken van zulke onderkomens. Op verschillende plaatsen werden kleine hoeveelheden braakballen gevonden met daarin de schedelresten van zes verschillende kleine zoogdieren, waaronder wederom de berkenmuis. Een vrij grote partij kwam overigens tevoorschijn uit een door een uil gekraakte traditionele nestkast voor zaagbekken.

Lichtbakken

Dit zomerkamp werd er voor het eerst op grote schaal geëxperimenteerd met sterke lampen, waarmee vanuit een auto grotere, nachttactieve zoogdieren gespot kunnen worden. De omgeving van het kamp leende zich daar uitstekend voor met zijn smalle en rustige wegen in open en halfopen landschappen. Iedere avond kwamen we op deze manier reeën *Capreolus capreolus*, vossen *Vulpes vulpes* en hazen *Lepus capensis* tegen en vrijwel iedere avond wasbeerhonden, hoewel een enkeling daarop moest wachten tot de laatste avond. Verder stonden enkele elanden en een boomarter *Martes martes* in de schijnwerpers. Met de videocameraval lieten twee wasbeerhonden en een paar flirtende reeën zich vastleggen en langs en op de wegen lagen een aantal verkeersslachtoffers.

Nota bene al de eerste avond nam een van ons vanaf een nabijgelegen uitkijktoren uitgebreid een foeragerende otter *Lutra lutra* waar. Ondanks herhaalde pogingen werd de soort helaas niet nog eens gezien. Wel lagen op veel plaatsen verse ottersprijntjes. Gelukkig waren bevers *Castor fiber* veel eenvoudiger waar te nemen. Bijna iedere avond werden in de vaarten wel een of een paar zwemmende exemplaren gemeld. Daarnaast waren er

veel prachtige prenten, opgangen en burchten van deze dieren te vinden en zwom er ook een keer een Amerikaanse nerts *Mustela vison* voorbij.

Doortrekkers

Hoewel bij de inventarisaties de nadruk op zoogdieren ligt, is er daarnaast voldoende gelegenheid voor het waarnemen van andere dieren en planten. Matsalu heeft internationaal grote faam als doortrek- en overwinteringsgebied voor kustvogels en niet voor niets werd het in 1976 toegevoegd aan de Ramsar-wetlandlijst. In totaal zagen wij 152 vogelsoorten, waaronder bijna dagelijks zeearenden – zelfs boven het kampterrein. Andere opmerkelijke soorten waren kraanvogel, grote zee-eend, porseleinhoen, grauwe franjepoot, reuzenster, witrugspecht en oehoe. Laatstgenoemde zat 's nachts te rusten op een strobaal. Ook werden 23 libellen en 18 sprinkhaan/krekellosoorten genoteerd, deels nieuw voor Matsalu. De vegetatie vertoont (eveneens) grote overeenkomsten met West-Europa. Vooral op de kalkheuvelresten van de oude zeekust en de hoogveengebieden zagen we talloze fraaie soorten groeien.

Het zomerkamp sloten we af met een presentatie over de resultaten. Hiervoor was veel belangstelling van betrokkenen uit de wijde omgeving. Zo kan een welgeplande 'zoogdierwerkvakantie' dus heel nuttig zijn.

Verder lezen?

- www.vzz.nl/wg-veld/, met alle zomerkampverslagen tot nu toe op: www.vzz.nl/wg-veld/verslag.htm
- www.matsalu.ee/?id=739
- Bekker, H. & J.P. Bekker, 2006. Slaapmuizen inventariseren: nieuwe methode op niveau. *Zoogdier* 7 (4)

Kees Mostert & Eric Thomassen

Veldwerkgroep VZZ

Palamedesstraat 74

2612 XS Delft

veldwerkgroep@vzz.nl

Hyperlink 3 - 2007

Thema: Stadsvossen

Dieren passen zich gemakkelijker aan aan de mens dan omgekeerd. Dat blijkt althans uit de terugkeer van vos naar de stad. Het stadsvossenfenomeen was lange tijd alleen bekend uit Groot-Brittannië waar vossen in de jaren '30 voet aan wal hebben gezet in het stedelijk gebied. Sindsdien hebben ze zowat alle Britse steden bezet (www.bio.bris.ac.uk/research/mammal/foxinfo.html en www.scotland.gov.uk/Resource/Doc/180492/0051287.pdf) en manifesteerde zich deze verhuizing ook in andere Europese steden. Een overzicht hiervan is terug te vinden op de website ZOR (www.zor.ch) waar een vos in Zürich op de voet wordt gevolgd. België en Nederland konden niet achter blijven al zijn hierover weinig gegevens bekend. Alleen in Brussel is verder onderzoek naar stadsvossen verricht www.ibgebim.be/nederlands/pdf/Espacesverts/Synthesebrochure_Vos.pdf. Informatie over de veroveringstocht van de vos in andere steden beperkt zich tot snippetliteratuur zoals het vlot leesbare artikel van Gentenaar Bernard Van Elegem over de 'Gensche stadsvos' (www.natuurpuntgent.be/_Artikels/Snep!/JG4/2/studie_eerste_stadsvossen_in_Gent.pdf). Omwille van de gestage toename worden her en der communicatieprojecten opgestart om de bevolking te informeren over de consequenties van deze ontwikkeling en een antwoord te geven op de vele vragen van bezorgde burgers. Vooral in landen waar vossen in stadsgebieden prominent aanwezig zijn, resulteerde dit in een resem folders en brochures die doorgaans weinig van elkaar verschillen. De Engelse brochure 'Living with urban foxes' (www.lbh.gov.uk/Images/cieh advice_tcm21-76350.pdf) en zijn Duitse equivalent 'Wo sich Fuchs und Mensch begegnen' (www.lawa.lu.ch/fuchs_leporello.pdf) vertellen u de essentie en zijn ook op vele stedelijke websites terug te vinden. In Zwitserland werd zelfs een heus communicatienetwerk opgezet: het IFP (<http://swild.ch/fuchsprojekt>). Voorlopig lijkt er niet veel te communiceren want je wordt er al gauw afgeleid naar de website van de initiatiefnemer SWILD (www.swild.ch/stadt/wilde_tiere.html), een onderzoeksgroep voor stedelijke ecologie en

wildonderzoek. Afgezien van de talrijke algemene raadgevingen wordt ook een oplossing gegeven aan enkele concrete vossenproblemen, zoals het probleem van de vos als kippendief (www.ibgebim.be/nederlands/pdf/espacesverts/poster_kippenhok.pdf en www.vogelbescherming.be/index.php?option=content&task=view&id=19&Itemid=40) en de diervriendelijke verwijdering van andere 'probleemvossen' (www.foxproject.org.uk). De Engelsman John Bryant heeft van het vossen pakken zelfs zijn beroep gemaakt (www.jbryant.co.uk).

Indien u voornoemde lectuur met klank en beeld wil aandikken, dan kan ik u ten eerste de Channel 4-natuurdocumentaire 'Meet the Foxes' (www.channel4.com), over vossen in de Londense stadsrand, aanbevelen. U kunt hem - uitgesmeerd over zes deeltjes - op YouTube (<http://youtube.com>) bekijken. Als toemaatje biedt ik u ook de podcast van Peter Akokan aan, een jonge heer die maandelijks met zwoele stem zijn vossenobservaties op de Ierse turfgronden beschrijft (<http://homepage.tinet.ie/~foxwatchireland/podcasts.htm>).

Mocht u van de stadsvossen met dit alles niet genoeg hebben probeer dan ook even www.readingpictures.com/links2.html, al vind je daar meer dode dan levende websitelinks.

Websites buitenland

De grote en de kleine beer

url: www.arcturos.gr/en/default.asp

taal: Grieks – Engels – Frans

Je kan tegenwoordig niet meer naast de vele websites over grote roofdieren kijken, maar eentje kan er alvast nog bij. Niet in het minst omdat die uit de verste uithoek van onze Europese gemeenschap stamt. Het Griekse project Arcturos werd in 1992

opgestart om een einde te stellen aan de zogenaamde "dansende beren" waarmee kermiskramers en ander artiesten het land rondtrokken. Van het een kwam het ander en het geheel evolueerde tot een LIFE-project dat met Europese steun projecten opzet voor het behoud van de bruine beer, en gelijk ook voor de wolf en de lynx, in de ruimere regio van de Balkan.

Lynx-links

url: www.ellinceiberico.com

taal: Spaans

Alleen maar slecht nieuws over de Iberische lynx, lijkt me. Niettegenstaande voor onze zuiderburen geen inspanning teveel is, lijken ze er te dweilen met de kraan open. Ze geven echter de moed niet op. Het reilen en zeilen van deze heetgebakerde schiereilandbewoners kan op de voet worden gevolgd op de website El Lince Iberico. Een site met veel toeters en bellen die je met een geschikt muziekje meteen in vakantiestemming brengt. Voor mij iets teveel van het goede, want voor een doorwinterd surfer moet het vooruitgaan. Niettemin loont het de moeite klank en beweging te ondergaan. Vergeet vooral niet het audiovisuele luik te bekijken en raadpleeg ook de digitale nieuwsbrief Boletín voor het laatste nieuws.

Meer Iberisch lynxnieuws vindt je op de zoogdierepagina's van Iberian Nature en ditmaal in het Engels. Behalve over de lynx vind je er ook vele informatie over andere zoogdiersoorten terug, al maken de grote roofdieren er de hoofdmoot uit. www.iberianature.com/material/mammalspain.html

Digitale publicaties

Zeezoogdieren in de Westerschelde

Rond 1900 kwamen in de Westerschelde nog een duizendtal gewone zeehonden en enkele honderden bruinvissen voor, maar tegenwoordig is dat heel wat minder. Daarnaast kunnen er, bij tijd en wijle of zeg maar bij toeval, nog eens achttien andere soorten zeezoogdieren als dwaalgast worden waargenomen. Door de vele problemen inzake waterkwaliteit en verstoring van de ligplaatsen blijft de zeehondenpopulatie vooralsnog beperkt. Voor de bruinviss blijken de toegenomen scheepvaartintensiteit en

het ontbreken van een haringpopulatie de meest beperkende factoren te zijn. Indien aan al deze problemen een oplossing kan worden gegeven dan zou de populatie van beide soorten snel kunnen aangroeien. De kansen hiertoe worden beschreven en geanalyseerd in dit fraai vormgegeven rapport van het Nederlandse Rijksinstituut voor Kust en Zee (RIKZ). De resultaten kunnen worden gebruikt bij het formuleren van de instandhoudingdoelstellingen in het kader van de Vogel- en Habitatrichtlijn. www.rikz.nl/thema/ikc/rapport2003/rikz2003041.html

Bekijk onder de rubriek Publicaties gelijk ook eens de resultaten van de monitoring van zeevogels en zeezoogdieren en surf ook eens door naar de al eerder aangekondigde website www.zeezoogdieren.org met nieuws over zeezoogdieren langs de Belgische kust en in de Wester- en Oosterschelde en de Voordelta.

Surf ook even naar:

Kleine zoogdieren in Lederhosen

Digitale verspreidingsatlassen van zoogdieren zijn een zeldzaamheid op het internet, niettegenstaande ze een ideaal hulpmiddel zijn om verspreidingsgegevens te actualiseren en aan te vullen. Tijd om er eens werk te maken. De *Zoologische Staatssammlung München* toont alvast hoe zo'n site er kan uitzien met een website over de kleine zoogdieren in het Duitse Bayern. www.kleinsaeuger-bayern.de

Dirk Criel

Waarnemingen

Korenwolf in de put

In het hamsterleefgebied Puth zijn in 2006 korenwolven (hamster, *Cricetus cricetus*) losgelaten in het kader van het Limburgse hamsterproject. Na een langzame toename van het aantal dieren in 2006, lijkt de populatie zich dit jaar goed te ontwikkelen. In het gebied zijn inmiddels tientallen burchten gevonden, sommige op (geogste) graanakkers en in opvangstroken tot op 500 meter van de uitzetpercelen.

Een melding begin augustus 2007 bevestigde deze uitbreiding op een bijzondere manier. Agrariër Guus Alofs uit Puth belde met de mededeling dat er bij de overburen 'een hamster in een droogstaande vijver rondliep'. De bewoners waren die dag van vakantie teruggekeerd en hadden het dier in de vijver in de voortuin aan de Irenestraat gevonden. Het onfortuinlijke diertje liet zich gemakkelijk vangen en leek behoorlijk uitgedroogd. In de vijver lag eveneens een dode woelrat die het verblijf aldaar niet had overleefd. De bewoners is geadviseerd enkele stenen en een plankje in de leeg-

De onfortuinlijke hamster in Puth.

Foto: Gerard Müskens

staande vijver te leggen zodat erin gevallen dieren er ook weer uit kunnen.

Het vóórkomen van dieren in de nabijheid van mensen of menselijke bebouwing wordt synantropie genoemd en is met betrekking tot hamsters in het verleden regelmatig vastgesteld in Zuid-Limburg. Zo vermeldde Lenders & Pelzers (1985) minimaal 16 gevallen van synantropie in de periode 1970-1985, variërend van hamsters in kelders tot dode dieren in voederkuilen. Sinds die publicatie zijn echter geen gevallen van synantropie met hamsters meer gemeld, wat ongetwijfeld samenhangt met de enorme achteruitgang van de soort in de laatste decennia. De onderhavige melding uit Puth laat zien, dat het hamsterherintroductieproject successen boekt en dat de hamster weer op zoek gaat naar nieuwe leefgebieden in het Limburgse land.

De 'Puthse' hamster is, na een herstelperiode van enkele weken en voorzien van een zendertje, teruggezet in de vrije natuur en zal nu goed in de gaten worden gehouden door de onderzoekers van Alterra.

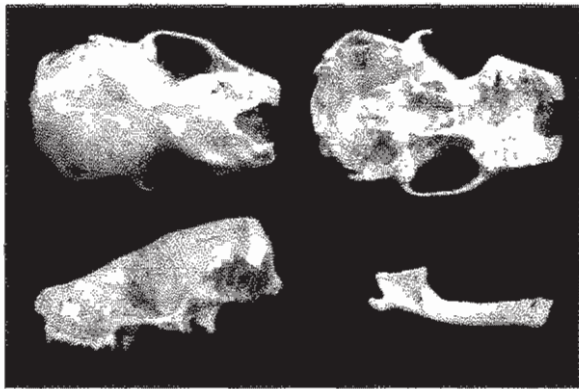
Verder lezen?

- Lenders, A. & E. Pelzers (1985) Over de aanwezigheid van de hamster *Cricetus cricetus* in of nabij menselijke bebouwing in Nederland. Lutra, nummer 2, deel 28, p. 95-96.

Gerard Müskens & Maurice La Haye
Alterra, Postbus 47
6700 AA Wageningen

Tweekleurige vleermuis in braakbal kerkuil

Bij het pluizen van een grote partij kerkuilbraakballen trof Wiesje Spijkstra, één van de vaste pluizers van de VZZ, een schedeltje van een vleermuis aan. De braakballen zijn verzameld tussen Akkrum en Vegelinsoord in de provincie Friesland. Het schedeltje is ter determinatie naar het kantoor van de VZZ gestuurd. Vanwege het vrij forse formaat en het hoekige profiel van de schedel dachten we in eerste instantie aan een meervleermuis *Myotis dasycneme*. Bij nadere determinatie werd echter al gauw duidelijk dat het hier om een tweekleurige vleermuis *Vespertilio murinus* gaat. Hierbij zijn het formaat van de schedel, de aanwezigheid van slechts één zoge-

Soms eten kerkuilen iets bijzonders. Uit een Friese braakbal kwam deze schedel van een tweekleurige vleermuis tevoorschijn. Foto: Dick Bekker

naamde premolaar ('valse' kies achter de hoektand) in de bovenkaak en de vorm van de M3 (derde 'echte' kies) belangrijk. De soort is nogal zeldzaam in ons land, maar diverse experts bevestigden de determinatie van het schedeltje.

Over de precieze status van de tweekleurige vleermuis in Nederland bestaat onduidelijkheid. Tot voorkort gold de tweekleurige vleermuis als een zeldzame doortrekker in najaar en winter. Uitzondering op dit beeld vormde een al enkele jaren aanwezige kraamgroep in de provincie Utrecht. De laatste jaren komen er echter steeds vaker zomerwaarnemingen van de soort binnen, onder andere uit de provincies Friesland, Groningen, Flevoland en Overijssel. Het is niet zeker of de soort in Nederland daadwerkelijk toeneemt of dat deze in het verleden is gemist doordat de sonargeluiden werden verward met die van laatvlieger *Eptesicus serotinus* of rosse vleermuis *Nyctalus noctula*. Wel is duidelijk dat de tweekleurige vleermuis nog altijd beslist geen algemene soort is. Een tweekleurige vleermuis in een braakbal is dan ook zeker een bijzondere vondst.

Rob Koelman & Dick Bekker
Zoogdiervereniging VZZ

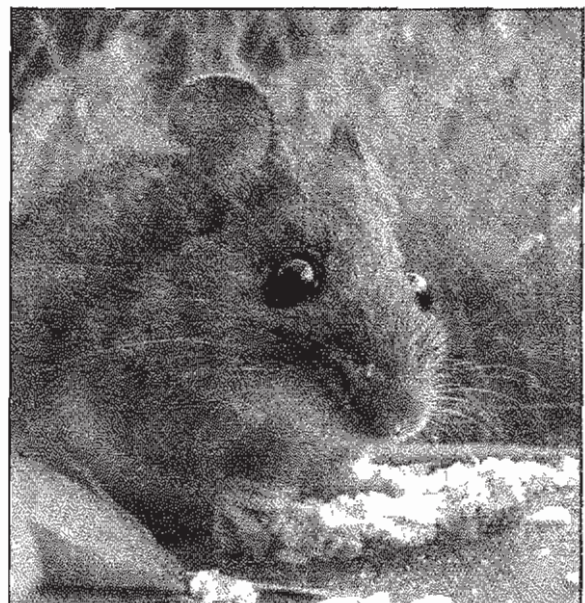
Grote bosmuizen in Zuid-Limburg

In juli en augustus voerde de Zoogdiervereniging VZZ onderzoek uit naar het voorkomen van de waterspitsmuis *Neomys fodiens* in Nederlands Limburg. Het doel was om in opdracht van de Provincie Limburg de huidige verspreiding van

deze soort vast te stellen, maar er waren ook een aantal 'bijvangst'.

In de periode van 9 tot en met 12 juli zijn op 12 locaties langs het beekstelsel van de Geul vallen uitgezet. Drie locaties leverden interessante bijvangsten op in de vorm van grote bosmuizen *Apodemus flavicollis*. Langs de Cottesserbeek bij Cottessen werden vier grote bosmuizen gevangen in een beekbegeleidende houtwal met vooral elzen en hazelaars. Bij het gehucht Bommerig liepen vijf à zes individuen in de val in een opgaande, kruidenrijke grasvegetatie langs de Klitserbeek. En langs de Gulp bij Gulpen leverde de rand van een perceel loofbos nog een grote bosmuis op.

In alledrie de gevallen gaat het om kilometerhokken waarvan de soort nog niet bekend was. De vangsten bij de Cottesserbeek en de Klitserbeek sluiten aan bij de al langer bekende populatie van het Vijlenerbosch. De vangst bij de Gulp ligt echter een aantal kilometers van het al bekende verspreidingsgebied. De grote bosmuis heeft in Limburg blijkbaar een grotere verspreiding dan we tot nu toe dachten. Het is nog niet duidelijk of hij in het verleden in delen van het verspreidingsgebied is gemist bij inventarisaties of dat de soort de afgelopen 10 tot 20 jaar zijn areaal sterk heeft uitgebreid. De literatuur spreekt vaak over grotere boscomplexen als de biotopen waar grote bosmuizen voorkomen in Zuid-Limburg. Vooral de

Grote bosmuis bij de Cottesserbeek. Foto: Rob Koelman

locatie langs de Klitserbeek voldoet totaal niet aan dit beeld. Een voorlopige conclusie is dat de soort op meer plekken te verwachten is dan alleen in en nabij bossen. Bovendien komt dit nieuwe beeld veel meer overeen met de biotoopkeuze van de soort in het buitenland.

Op grond van de bovenstaande waarnemingen kunnen we aanbevelen om bij alle vangsten en doodvondsten van bosmuizen in Zuid-Limburg goed te controleren om welke van de twee bosmuissorten het gaat. Het onderscheid tussen de gewone en de grote bosmuis is niet altijd even duidelijk, waardoor ze met elkaar verwisseld kunnen worden. Mogelijke vondsten van grote bosmuizen moeten daarom altijd goed gedocumenteerd worden met foto's of, bij doodvondsten, door het bewaren van een dier in de vriezer of op alcohol.

Rob Koelman (VZZ)

Veldmuis verovert Tiengemeten

Het in het Haringvliet gelegen eiland Tiengemeten geldt als één van de kerngebieden van de noordse woelmuis *Microtus oeconomus* in het Nederlandse Deltagebied. Onder andere vanwege het voorkomen van deze soort is het eiland aangewezen als Natura 2000-gebied. De afgelopen jaren heeft op het eiland op grote schaal natuurontwikkeling plaatsgevonden, waarbij voorheen agrarisch landschap is omgezet in natuur.

Van 25 tot 27 november 2006 onderzochten leden van de Zoogdierwerkgroep van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN)

Een van de op het eiland Tiengemeten gevangen veldmuizen. Foto: René Jansen

met inloopvallen de kleine zoogdieren op Tiengemeten. Doel was om het huidige voorkomen van de noordse woelmuis op Tiengemeten vast te stellen. Tot hun verrassing vingen ze op maar liefst zeven van de tien locaties veldmuizen *Microtus arvalis*. Deze woelmuissort was nog niet eerder gevonden op het eiland.

Tijdens eerder onderzoek met inloopvallen op Tiengemeten, in 1993 en 1997, werd van de woelmuizen alleen de noordse woelmuis gevangen. Het is daarbij niet waarschijnlijk dat een gemakkelijk te vangen soort als de veldmuis is gemist. We kunnen dus concluderen dat de veldmuis tussen 1997 en 2006 op het eiland is gearriveerd. De soort is daarbij vermoedelijk (onbewust) aangevoerd met van buiten het eiland afkomstig materiaal. Denk bijvoorbeeld aan een lading pootgoed, grond, stenen, takkenbossen, hooi of stro.

Tijdens het vallenonderzoek in 2006 werd geen enkele noordse woelmuis gevangen. Er is echter beperkt gevangen in de nattere buitendijkse gebieden en vermoedelijk komt de soort daar momenteel nog voor. Een aanwijzing hiervoor vinden we in een partij kerkuilbraakballen met noordse woelmuisresten, die tijdens het onderzoek in 2006 op het eiland werd verzameld. Maar in theorie zouden deze prooien ook buiten het eiland kunnen zijn verschalkt. Gezien de hoge status van de soort ('prioritaire soort' van de Habitatrichtlijn) en de onduidelijkheden rond de actuele verspreiding van de soort op Tiengemeten is gericht onderzoek naar het huidige voorkomen bijzonder wenselijk.

Voor de noordse woelmuis op Tiengemeten heeft het arriveren van de veldmuis grote gevolgen. De noordse woelmuis is hierdoor vermoedelijk al in grote delen van het gebied verdrongen. Deze veronderstelling baseren we onder meer op de vangstresultaten van 2006 en de situatie van noordse woelmuizen en veldmuizen in Noord-Beveland. Nadat veldmuizen in 1967 dit voormalige Zeeuwse eiland bereikten, werden de al aanwezige noordse woelmuizen daar in minder dan twaalf jaar van alle drogere graslanden verdrongen. Op het moment komt de noordse woelmuis in Noord-Beveland nog maar in een beperkt aantal natte gebieden voor.

Door de veldmuis ziet de toekomst voor de noordse woelmuis op Tiengemeten er een stuk

minder rooskleurig uit. De noordse woelmuis heeft er een sterke concurrent bij gekregen en zal daardoor nooit meer de verspreiding krijgen die hij in het verleden op het eiland had. Wel kan gericht terreinbeheer in de huidige natuurgebieden de concurrentiepositie van de noordse woelmuis ten opzichte van de veldmuis verbeteren, waardoor een blijvende aanwezigheid van de soort mogelijk is.

*Rob Kaelman (Zoogdierverseniging VZZ),
René Janssen (Nederlandse Jeugdbond voor
Natuurstudie) & Dick Bekker (VZZ)*

Boekbesprekingen

De das gered!

Bij gelegenheid van haar 25-jarig bestaan heeft de Vereniging Das en Boom het boek 'De das gered!' het licht doen zien. Het heeft als ondertitel: 'Hoe een vereniging zichzelf overbodig maakte'.

Het boek is een herziene en uitgebreide 5^e druk van 'De das in Nederland' van dezelfde auteur. De nieuwe versie is qua vormgeving 'gemoderniseerd' door veelvuldig (her)plaatsen van teksten in kaders met diverse achtergrondkleuren. De in oudere versies meestal zwart-wit afgedrukte foto's zijn opnieuw (nu deels in kleur) opgenomen en aangevuld met mooie nieuwe kleurenfoto's, die goed aansluiten bij de tekst. De indeling en de inhoud van de hoofdstukken is in hoofdlijnen hetzelfde gebleven, zij het met nieuwe titels en tussenkoppen en met opschoning van de soms wat wijdloperige teksten of al te suggestieve opmerkingen. In het hoofdstuk over de ontwikkeling van de dassenstand in Nederland is te zien, hoe de aantallen in alle provincies behalve Zuid-Holland en Zeeland inmiddels zijn toegenomen; zelfs in Flevoland wordt incidenteel een das waargenomen. Het totale aantal voor het hele land is van 1200 dieren in 1980 op ca. 4500 in 2006 gekomen.

In het hoofdstuk '25 jaar Das en Boom', wordt geschetst hoe de oorspronkelijke actiegroep, die vooral het gebrekkige beleid ter bescherming van de das aan de kaak stelde, zich ontwikkelde tot een vereniging die optrad als belangenbe-

hartiger/gesprekspartner inzake de bescherming van diverse inheemse dier- en plantensoorten. In de loop van de tijd kwam de vereniging tot het inzicht, dat het niet in hoofdzaak gaat om bescherming van soorten, maar om leefgebieden en om het hele Nederlandse natuur- en cultuurlandschap. In 2006 besloot de vereniging dan ook om zich in hoofdzaak te gaan richten op herstel van een 'natuurrijk landschap', waarvoor een 'Deltaplan' ontwikkeld werd, dat zowel goed voor het milieu als in economisch opzicht haalbaar beoogt te zijn. En dat naast een aanzienlijke verfraaiing van het landschap ook het voortbestaan van vele soorten dieren en planten in Nederland wil bevorderen.

De aanschaf van *De das gered* is zeker aan te raden voor degenen die in dassen geïnteresseerd zijn en die geen eerdere druk van het boek hebben: het boek geeft heel wat informatie over de das en zijn leefgewoonten en vooral ook over de geschiedenis van de confrontatie tussen das en mens in Nederland.

Alice Pillot

• Jaap Dirkmaat. 2006. Vijfde volledig herziene druk. *De das gered!* pp 132. KNNV Uitgeverij Utrecht. ISBN-10: 90-811325-12 of ISBN-13: 978-90-811325-10-0. Prijs: €19,95 Te bestellen bij dasenboom@dasenboom.nl 024-6842294 of info@knnvuitgeverij.nl

Rabbits, refuges and resources

Het boek heeft als ondertitel 'Hoe het leven in hollen het foerageren van planteneters beïnvloedt' en beschrijft het promotie-onderzoek van de auteur. Dat had als belangrijk nevenaspect, wat de invloed is van begrazing door konijnen op de planten in de omgeving van het hol.

Het konijn is een gewaardeerde prooi voor vele soorten roofdieren en roofvogels (en mensen, maar daar gaat het hier niet over). Hij verweert zich tegen predatie door grote oplettendheid en razendsnel vluchten bij onraad. Foerageren dicht bij zijn hol vergroot derhalve zijn overlevingskans. Ook is het voordelig om planten te eten met een hoge voedingswaarde, vooral als die snel te verorberen zijn. Als de planten dicht bij het hol afgegraasd zijn, zal het konijn zich verder weg moeten begeven. Dan gaan steeds meer variabelen een rol spelen: benodigde tijd voor het zoeken, afbijten en kauwen van voedsel, voor waakzaamheid (open of beschermd terrein, dag of nacht) en de vluchttijd. De voedingswaarde van de beschikbare planten moet het uiteindelijk de moeite waard maken om extra risico's te lopen.

In het onderzoek zijn al deze variabelen zo goed mogelijk gescheiden door middel van slimme proefopstellingen in het veld, waarbij ook gebruik is gemaakt van kunstmatig voer ('korrels' van verschillende samenstelling) en tamme konijnen. Vervolgens is geprobeerd om via een mathematisch model te voorspellen wat het verschil in begrazing is tussen

grote en kleine herbivoren en welke invloed grote grazers hebben op de begrazing door konijnen.

De uitkomsten van het onderzoek zijn niet spectaculair: de meeste vooronderstellingen blijken juist. Naast onderbouwing van vermoedens worden in dit proefschrift ook inzichten voor terreinbeheer geformuleerd. De auteur stelt als eindconclusies dat kleine holbewonende planteneters als het konijn door hun wisselende graasdruk zowel de dichtheid van de vegetatie beïnvloeden als de samenstelling van de plantensoorten. En dat zij daardoor een belangrijke rol vervullen in natuurlijke en half-natuurlijke ecosystemen. Natuurbeheerders worden opgeroepen om te streven naar behoud of herstel van deze herbivoren.

De wetenschappelijke insteek en beschrijving van het onderzoek zal het (in het engels geschreven) boekje voor de 'gewone' geïnteresseerde leek minder toegankelijk maken.

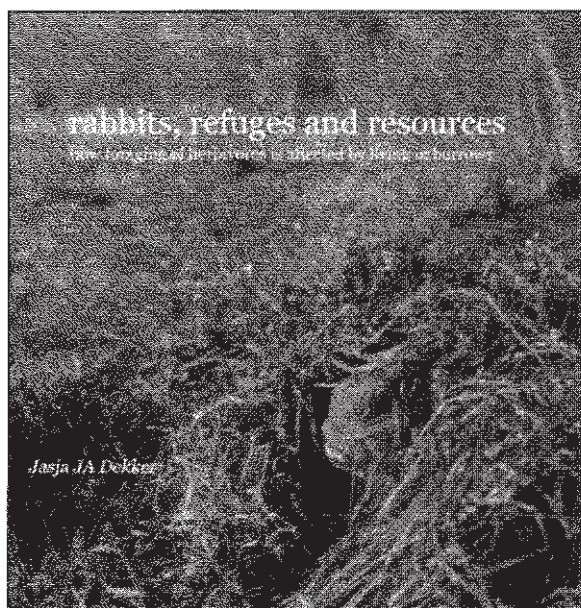
Alice Pillot

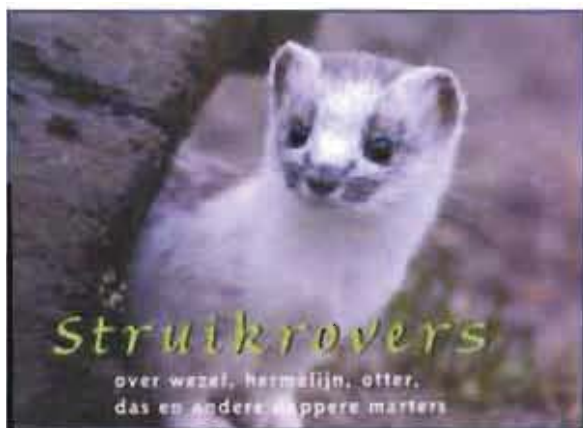
- Jasja J.A. Dekker. 2007. Rabbits, refuges and resources. How foraging of herbivores is affected by living in burrows. PhD-thesis, pp. 144. Universiteit Wageningen, Wageningen. ISBN 90-8504-611-4. Een exemplaar is op te vragen bij Jasja Dekker (jasjad@gmail.com) of down te loaden op [http://www.reg.wur.nl/UK/Publications/Doctoral theses/](http://www.reg.wur.nl/UK/Publications/Doctoral%20theses/)

Struikrovers

Zoals de titel al doet vermoeden is dit boekje over de in Nederland voorkomende marters geschreven voor kinderen. Zowel het taalgebruik als de vormgeving doen hieraan recht, evenals de vele fraaie illustraties. Maar al snel verraden de tactische opzet en het gedegen feiten- materiaal, dat marterkenners als Sim Broekhuizen, Chris Achterberg en Dick Klees aan de totstandkoming hebben bijgedragen. Ook volwassenen zullen aan het boek veel lees- en kijkplezier beleven.

De hoofdstukken beslaan meestal twee bladzijden: links tekst met een kleine illustratie, rechts een grote foto. De tekst is vlot geschreven (incidenteel wat kinderlijk) en zeer informatief. Doordat gekozen is voor benadering vanuit een groot aantal invalshoeken, blijft de lezer gefascineerd en komt hij erg veel over marters aan de weet. Zo zijn er

hoofdstukjes over de familie van de marterachtigen, de jacht op marters, onderzoek, voedsel, voortplanting en hoe je marters kunt speuren en herkennen. Vervolgens worden aparte hoofdstukken gewijd aan elk van de in onze contreien voorkomende marters, inclusief de fret. Daarbij zijn naast de duidelijke tekst en foto's ook cartoonachtige tekeningen opgenomen. Dat lijkt in eerste instantie wat modernistisch, maar nadere bestudering leert dat ze heel precies de specifieke kenmerken van de betreffende soort laten zien. En als afwisseling van het grote aantal foto's zijn ze ook welkom. Aansluitend zijn verspreidingskaartjes opgenomen.

Kortom, een heel mooi en leerzaam boekje, dat niet mag ontbreken in de boekenkast van de zoogdierliefhebber. En dat zeker eerst een tijdje op tafel te pronk zal liggen.

Alice Pilot

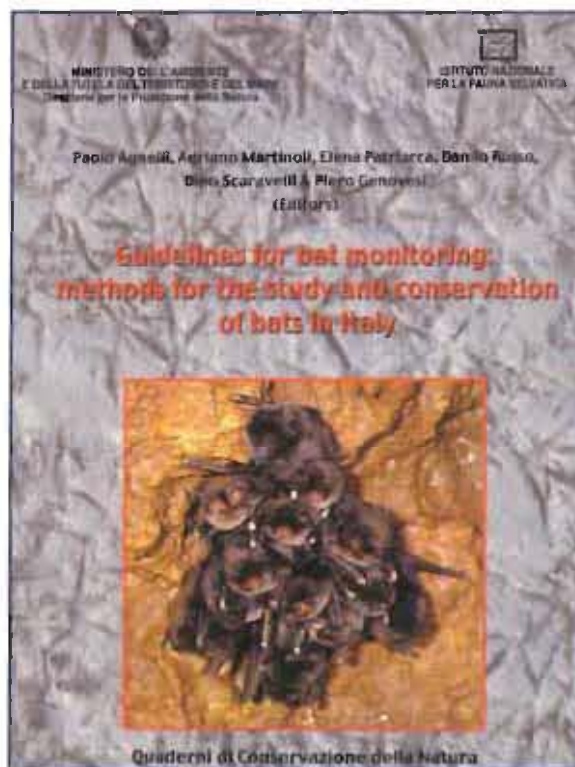
- Geert-Jan Roebbers, S. Halewijn. 2007. *Struikrovers* - over wezel, hermelijn, otter, das en andere dappere marters, pp 72. KNNV Uitgeverij, Zeist. ISBN 978 90 5011 247 5. Prijs € 6,95. Verkrijgbaar in de boekhandel en via www.knnvuitgeverij.nl

Guidelines for bat monitoring: methods for the study and conservation of bats in Italy

In de interessante reeks over de fauna en flora van Italië (Quaderni di Conservazione della Natura) is in 2006 een mooi en overzichtelijk rapport verschenen over het belang van monitoring van alle vleermuizen in Italië. Hierbij worden verspreidingskaartjes gepubliceerd van alle vleermuissoorten welke er voorkomen van voor en na 1980. Sinds 1980 blijken er twee soorten niet meer te zijn

waargenomen (*Rhinolophus blassi* en *Myotis dasycneme*), doch in beide gevallen waren er van beide soorten slechts één waarneming (voor de eerste soort betreft het een waarneming uit 1927 en voor de tweede zelfs al uit 1881, maw weinig relevant voor een rapport dat de verspreidingskaarten weergeeft van alle voorkomende soorten in Italië sinds 1980). In totaal werden 33 verschillende vleermuissoorten waargenomen, waaronder enkele recent beschreven soorten zoals *Plecotus sardus*, *Plecotus macrobullaris*, *Pipistrellus pygmeus*, *Myotis punicus* and *Myotis aurasens*.

Een belangrijk en vrij volledig hoofdstuk wordt er besteed aan het wettelijk kader (met nationale en internationale wetten en decreten) waarbij op het belang van de nood om vleermuizen in Italië (en Europa) te beschermen gewezen wordt. Naast de Bonn & Bern Conventie en diverse Europese Richtlijnen wordt ook de Conventie van Rio de Janeiro rond biodiversiteit besproken. Vermeldenswaard is de bijdrage omtrent het belang van monitoring van vleermuispopulaties binnen deze Conventies of wetten. Aansluitend wordt het belang van monitoring binnen enkele internationale actieplannen aangekaart, met name deze van *Rhinolophus ferrumequinum* and *Miniopterus schreibersii* worden meer in detail besproken.

Het vierde en meest uitvoerige hoofdstuk kaart de verschillende onderzoeksmethoden en technieken aan in het kader van monitoring. Gaande van het tellen van overwinterende vleermuizen tot het tellen van het aantal individuen in een zomerkolonie tot het tellen van het aantal uitvliegende dieren. Ook wordt uitvoerig aandacht besteed aan de verschillende methoden voor het vangen, manipuleren en merken van vleermuizen. Het stukje over vleermuiskasten is daarentegen zeer kort doch vanwege het mindere belang in het kader van monitoring. De diverse doelstellingen van telemetrisch onderzoek worden grondig besproken. Aanvullend is er een deel over monitoring aan de hand van batdetectoren of directe sampling, hierbij worden de voor- en nadelen tegenover elkaar afgewogen. Tenslotte gaat het laatste hoofdstuk over het verzamelen, opslaan en verwerken van waarnemingen.

Al bij al een zeer interessant rapport dat de moeite waard is om te downloaden: http://www2.minambiente.it/sito/settori_azione/scn/publicazioni/qcn.asp

Kijk bij deze gelegenheid ook even naar de andere rapporten in de reeks over zoogdieren in Italië, weliswaar voor zij die een mondje Italiaans meepraten.

Alex Lefevre

- Guidelines for bat monitoring : methods for the study and conservation of bats in Italy. Paolo Agnelli, Adriano Martinoli, Eleana Patriarca, Danilo Russzo, Dino Scaravelli & Piero Genovesi. Quaderni di Conservazione della Natura Issue 19 BIS, 2006, 193 pp.

VZZ-nieuws

'Zoogdierbescherming werkt'

Zaterdag 17 november viert de Zoogdierverseniging haar 55e verjaardag. Reden om een feestje te bouwen. Dit doen we in de vorm van een symposium met als titel 'Zoogdierbescherming werkt!' Dit jaar verschijnt namelijk ook een herziene versie van de Rode Lijst van de Nederlandse zoogdieren. Ten opzichte van de vorige versie (1994) zijn er positieve en negatieve ontwikkelingen te melden. Met 23 van de 57 inheemse soorten gaat het nog niet

symposiumprogramma

- 1 - Boekaanbieding: 'Rode lijst zoogdieren' - introductie door Dick Bal (Directie Kennis - LNV)
- 2 - Slaapmuizen in Vlaanderen, zijn ze er nog? - Goedele Verbeylen (ZWG Natuurpunt)
- 3- De nadelen van het succes van zoogdierbescherming - Jelle Reumer (Natuurmuseum R'dam)
- 4 - Dassenbescherming een doorslaand succes - Hans Bekker (RWS-DWW)
- 5 - Klachtenafhandeling vleermuizen in Vlaanderen: samenwerking overheden en vrijwilligers - Filip Borms (Vleermuiswerkgroep Natuurpunt)
- 6 - De grenzen van het succes van de hoefdieren - Bas Worm (Het Veluws Hart)
- 7 - Boekaanbieding 'Het wilde konijn in Nederland' - introductie door een van de auteurs

zo goed of ze zijn erg zeldzaam, maar vier soorten konden van de Rode Lijst gehaald worden omdat het beter met ze gaat. Daarnaast zijn twee soorten naar een lagere categorie geschoven, zij zijn nu minder zeldzaam. Blijkbaar hebben de inspanningen van natuurbeschermers, terreinbeheerders en overheden effect gehad. Dit symposium gaat daar op in. De ervaringen van de afgelopen jaren kunnen nuttig zijn voor het behoud van de soorten die nog op de Rode Lijst staan.

Het symposium wordt in samenwerking met de Zoogdierenwerkgroep van het Vlaamse Natuurpunt georganiseerd. Veel bedreigde of zeldzame zoogdieren leven langs onze landsgrenzen. Voor hun behoud is een goede samenwerking met onze bureaus van groot belang. Tevens kunnen we veel leren van hun ervaringen met beschermingsacties voor deze soorten.

Het symposium vindt plaats in het provinciehuis van Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch. In de hal van het provinciehuis zijn posters over de activiteiten en de projecten van de Zoogdierverseniging te bezichtigen. Zoogdierwerkgroepen en andere natuurorganisaties zijn aanwezig met stands.

Noteer zaterdag 17 november alvast in uw agenda. Leden ontvangen ruim van tevoren een persoonlijke uitnodiging met een aanmeldingskaart.

Nationale Database Flora en Fauna en EcoGrid

In 2005 zijn de PGO's in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam begonnen met het bundelen van al hun databanken. De eerste fase, bundeling van verspreidingsgegevens, wordt in september 2007 afgerond. De tweede fase, bundeling van monitoringgegevens, volgt daarna. De bundeling levert uiteindelijk de grootste natuurdatabank van Nederland op: de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFF). Aan deze databank kunnen gegevens over milieu, waterpeil, landschap, infrastructuur enz. worden gekoppeld. Dit maakt het mogelijk om analyses naar relaties tussen biodiversiteit en allerlei ruimtelijke factoren uit te voeren. Voor de natuurbescherming in Nederland een enorme stap voorwaarts.

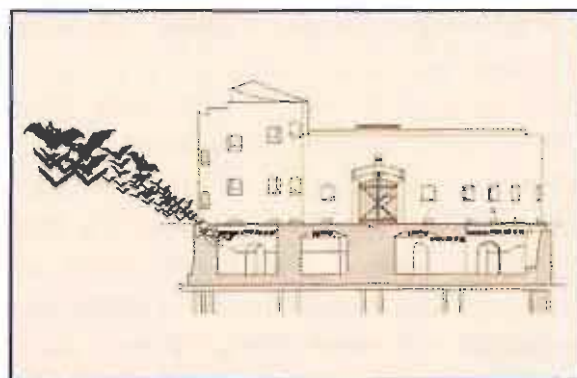
Aan de NDFF wordt ook een website gekoppeld die het mogelijk maakt om via internet nieuwe waarnemingen aan de bestanden toe te voegen. Deze website (EcoGrid) gaat dit najaar de lucht in.

Iedereen die zoogdieren ziet kan zijn waarnemingen via deze website doorgeven. De gegevens worden gebruikt voor de bescherming van zoogdieren bij de vele planologische ingrepen die in Nederland plaatsvinden, voor het maken van atlanten en Rode Lijsten en voor onderzoek. Houdt de website van de Zoogdierverseniging in de gaten voor meer informatie.

Zwermscherm Fort aan de Klop

In 2006 is door de Zoogdierverseniging VZZ het project 'Vleermuisleefgebieden in de Nieuwe Hollandse Waterlinie' uitgevoerd. Het ging daarbij om een liniebreed onderzoek naar de functies van de forten en het landschap op en om de forten

voor vleermuizen. Het onderzoek moet leiden tot spelregels voor de beheerders, die de ontwikkeling en het gebruik van de forten mogelijk maken, zonder geweld te doen aan de belangrijke functies die de forten en hun omgeving voor vleermuizen vervullen.

De forten vervullen een belangrijke functie als winterslaapplaats en tijdens het onderzoek werd duidelijk dat vooraf aan de winterslaap de vleermuizen de forten regelmatig bezoeken om te zwermen. De vleermuizen vliegen dan in de avondschemering heen en weer voor de ingang van hun winterverblijf. Het is een soort dans waarbij de mannetjes en vrouwtjes elkaar leren kennen, voordat ze met elkaar paren. Bovendien laten de vrouwtjes aan hun jongen zien waar ze de winter kunnen doorbrengen. Verstoring van het zwermen is uit den boze en kan er toe leiden dat de vleermuizen het fort niet als overwinteringsplaats kiezen. Vorig jaar is om die reden een toneelstuk afgelast, dat precies in deze gevoelige periode op Fort Rijnauwen uitgevoerd zou worden.

Bij Fort aan de Klop in Utrecht moet vlak naast het fort een theehuis met terras komen, op slechts enkele meters verwijderd van de zwermplek. Om verstoring van de vleermuizen te voorkomen heeft de eigenaar een groot scherm tussen het terras en de zwermplek laten plaatsen. Op het scherm is, in overleg met de Zoogdierverseniging VZZ, informatie over vleermuizen, het fort en de functie van het scherm geplaatst. Zo vervult het scherm ook een informatieve functie.

Voor de Zoogdierverseniging laat dit project zien dat natuurbescherming en recreatie goed samen kunnen gaan. Het kost echter wel altijd veel tijd om overheden en initiatiefnemers zo ver te krijgen dat zij dat ook inzien.

WILDzoekers: Dé jeugdnatuurclub voor jongeren van 8 tot 16 jaar

Sinds februari 2005 bestaat er een nieuwe jeugdnatuurclub: WILDzoekers. WILDzoekers is er voor jongeren van 8 t/m 16 jaar. WILDzoekers heeft een website (www.wildzoekers.nl) waar je je eigen pagina's kan maken en beheren. Hier vind je aankondigingen van buitenactiviteiten en ideeën voor onderzoek in de natuur dichtbij huis en je kan er je ervaringen met andere WILDzoekers delen. Als lid ontvang je het blad WILDexpres en kan je mee met excursies en kampen.

Het lidmaatschap kost €17,50 per jaar. Bij meerdere leden per gezin geldt er een korting. Aanmelden via de website www.wildzoekers.nl. Dus surf daar snel naar toe!

Inhaalslag verspreidingsonderzoek Nederlandse zoogdieren

Heeft u zich al aangemeld om als vrijwilliger de verspreiding van zeldzame zoogdieren in kaart te brengen? Het komende jaar staan de das, de waterspitsmuis, de boommarter, de eikel- en de hazelmuis op het programma. Ook wordt onderzocht of een nieuw monitoringmeetnet voor vleermuizen in de zomer opgezet kan worden.

Bezoek onze website www.vzz.nl voor meer informatie over de Inhaalslag 2007.

De in de voortplantingstijd geklepelde berm. Foto: Ruud Foppen

Voorlichtingscampagne hazelmuis

Dit jaar verschijnt de tweede Rode Lijst van de Nederlandse zoogdieren. Een soort waarvoor nog niets veranderd is ten opzichte van de vorige (1994) is de hazelmuis. Deze soort stevent gestaag af op zijn einde in Nederland.

Het zit de hazelmuis niet mee. Hij komt alleen in Zuid-Limburg voor en dan met name in bosranden, die ook nog eens grenzen aan wandelpaden of wegen. De bermen van die paden en wegen moeten jaarlijks gesnoeid worden om geen belemmering voor het verkeer te vormen. Geen probleem, maar wel als dat in de voortplantingstijd (nazomer-najaar) gebeurt. En helaas is dat in 2006 voor de derde keer langs de Epenerbaan gebeurd. De nesten van de hazelmuizen zijn vernietigd en de dieren moesten vluchten. Reden voor de Zoogdierverseniging om bij de Algemene Inspectiedienst een handhavingverzoek tegen de verantwoordelijke gemeenten en terreinbeheerder in te dienen. Beide hebben een officiële waarschuwing gekregen. Maar daarmee is het probleem nog niet opgelost. De hazelmuis komt ook op andere plaatsen voor. Om te voorkomen dat de eigenaren daarvan dezelfde fout maken wordt dit najaar een voorlichtingscampagne

gehouden. Op 28 september en 5 oktober worden in Vaals informatiedagen voor terreineigenaren en -beheerders gehouden. Tevens wordt via posters en brochures bekendheid gegeven aan het voorkomen van hazelmuizen en hoe bij het terreinbeheer rekening met de soort gehouden kan worden. Terreineigenaren en -beheerders kunnen zich via de website van de Zoogdierverseniging voor de informatiedagen aanmelden.

Helpdesk voor vrijwilligers

De Zoogdierverseniging VZZ heeft voor de monitoring- en verspreidingsonderzoeken een helpdesk in het leven geroepen: helpdesk@vzz.nl. Deelnemers aan deze onderzoeken kunnen hier terecht met hun vragen over de uitvoering van het veldwerk of de determinatie van een bijzondere soort. Ook mensen die nog onbekend zijn met deze onderzoeken, maar wel interesse hebben om mee te doen, kunnen hier nadere informatie opvragen.

Informatie over lopende monitoring- en verspreidingsonderzoeken is te vinden op onze website www.vzz.nl

Dennis Wansink

Natuur.nieuws

Een regenachtige zomer, dat kun je wel zeggen. Een winderige zomer, dat ook. Veel vleermuizen en andere kleine zoogdieren zullen het lastig gehad hebben. Net als mensen overigens. Onze werkgroepen zaten alweer niet stil, hoewel de vakantieperiode soms iets van een winterslaap heeft: niemand bereikbaar, werk raakt onder een laag stof. Zo ook het afwerken van een aantal artikels uit Vlaanderen voor dit nummer. Dat belooft voor het volgende nummer!

Straks komt de hazelmuizenmonitoring weer op gang, met uiteraard de steeds langer wordende reeks bosranden in de Voerstreek, maar dit jaar gaat speciale aandacht naar de andere kant van het land: het uiterste noorden van Henegouwen, tegen de grens met West-Vlaanderen aan. In de jaren '90

werden nog hazelmuizen waargenomen op luttele kilometers van de West-Vlaamse heuvels. In al die jaren tussen nu en dan had niemand aandacht voor deze kleine restpopulatie. Eerder onderzoek laat weinig hoop, maar komende maand oktober willen we uitsluitsel. Wie wil meehelpen is welkom!

Mag ik jullie terloops ook even melden dat de gloednieuwe vleermuizententoonstelling van de Provincie West-Vlaanderen en de Vleermuizenwerkgroep van Natuurpunt af is, en nog tot eind dit jaar te bezichtigen in het provinciaal bezoekerscentrum Bulskampveld in Beernem. Aan de grote tentoonstelling – die ook uitleenbaar zal zijn via de NME-dienst van de provincie – is intussen ook een kleine reizende tentoonstelling gekoppeld, die vanaf heden uitleenbaar is voor scholen, bibliotheken, culturele centra enz ... Wie geïnteresseerd is, geve een seintje.

En dan zijn er nog de lopende zaken: her en der nemen mensen in Natuurpuntafdelingen initiatief voor onderzoekjes, inventarisaties, wandelingen enz ... met zoogdieren en vleermuizen in de spotlichten, letterlijk en figuurlijk. Op het moment dat ik dit schrijf, bereid ik me voor op drie opeenvolgende avonden 'Europese nacht van de vleermuis'. Dat worden weer korte nachten. Al die publieke en minder publieke acties zijn overigens meer dan nodig, want zo cliché, zo opendeur, zo oudbakken als het nieuws klinkt, zo pijnlijk waar is het: het gaat niet goed met onze inheemse fauna en de fauna – en flora – wereldwijd! Zo was ik onlangs nog mee op een walvistorcht met het schip 'De Pride of Bilbao'. De directeur van het wetenschappelijke programma dat de zeezoogdieren in de golf van Biskaje opvolgt, maakt zich zeer ernstig zorgen: nog nooit werden in de golf van Biskaje zo weinig dolfijnen geteld als in 2007. Wie daar geen kippenvel van krijgt ...

Deze walvistorstrip deed mij, dobberend op volle oceaan, wel nadenken: wij telden een goede 600 euro neer om met ons drieën – dochterlief van nauwelijks één jaar meegeteld – walvissen en dolfijnen te gaan spotten. Reken ongeveer 200 euro per persoon. Samen met ons waren ongeveer 100 andere whale-watchers aan boord. Dat zijn mensen die helemaal niet in Bilbao of Spanje moeten zijn, maar die de boot nemen om vogels en zeezoogdieren te zien. Samen gaven die 100 mensen ongeveer

20.000 euro uit aan hun trip. Zo gaat dat elke reis opnieuw. Na een dia-show van een half uur kan iedereen die de dolfinen en walvissen wil steunen, een gadget kopen of een gift doen. Daar circuleren wel wat ponden, nogal wat zelfs, maar de 200 euro per persoon, die komt wel bij de ferry-maatschappij terecht, de symbolische pond die zij aan het project afstaan daargelaten. Misschien waren dit jaar 10 dergelijke overtochten gevuld met mensen zoals wij, die telkens evenveel geld spendeerden aan benzine, hun bootticket en andere uitgaven. Reken dat deze vorm van 'ecotoerisme' toch al een tiental jaar aan de gang is, en je komt aan de aardige som van twee miljoen gespendeerde euro's. Nog even om het helemaal te laten doordringen: twee miljoen euro. De vraag of de walvissen en dolfinen van deze vorm van ecotoerisme beter geworden zijn, is niet populair onder walviskijkers. Dan moet een mens zich troosten met de gedachte dat heel dit gebeuren ook een 'educatieve' en 'draagvlakverbredende' betekenis heeft. Iemand die dat eens aan de walvissen wil gaan uitleggen?

Tot een volgende keer,

Bob Vandendriessche

Oproepen

Braakbalpluisweek 2007

Van 3-11 november wordt er dit jaar voor de zesde keer een Braakbal Pluisweek georganiseerd door de WILDzoekers.

Vorig jaar is tijdens de pluisweek door ruim 4000 kinderen geplozen in verschillende natuurmusea en bezoekerscentra.

Om ook dit jaar alle deelnemers de gelegenheid te geven hun 'eigen' braakbal uit te pluizen zijn er veel braakballen nodig. Zonder deze braakballen geen pluisweek, daarom de oproep om zoveel mogelijk braakballen (geen gruis) te verzamelen en aan de Zoogdierverseniging VZZ op te sturen!

Daarnaast zoeken we vrijwilligers die het leuk vinden tijdens deze week mee te helpen met het pluizen bij één van de zes bezoekerscentra van Natuurmonumenten. Heb je interesse op één van

deze zes locaties: Dwingelderveld, De Wieden, 's-Graveland, Oisterwijk, Brunssummerheide en Veluwezoom kinderen te helpen met het pluizen van braakballen, geef dit dan door aan neeltje.huizenga@vzz.nl.

Braakballen kunnen gratis worden opgestuurd aan:

Zoogdierverseniging VZZ Pluisweek 2007

Antwoordnummer 1380

6800 VC Arnhem

Neeltje Huizenga

Werf een lid

Kent u iemand die veel over zoogdieren praat, regelmatig naar buiten gaat op zoek naar vleermuizen of muizenbotjes uit braakballen peutert, maar die nog geen lid van De Zoogdierverseniging van Nederland is. Wijs hem of haar dan op ons bestaan, geef een Zoogdier cadeau of surf samen naar <http://www.vzz.nl> en maak hem of haar lid. Het lidmaatschap kost maar €18,- per jaar.

Dennis Wansink

De Beverwerkgroep Nederland (BWN-VZZ) zoekt ondersteuning!

De beverwerkgroep van de VZZ volgt de verspreiding van de bever in Nederland. Met een netwerk van waarnemers worden de nieuwe vestigingen binnen en buiten de grote herintroductie-gebieden in de gaten gehouden. De beverwerkgroep organiseert jaarlijks een aantal activiteiten, met medewerking van vele betrokkenen.

Annemarieke en Albin hebben na vele jaren inzet aangegeven te willen stoppen. Hiermee komen de activiteiten van de beverwerkgroep onder druk te staan: zonder directe versterking met 2-3 bestuursleden, zullen mogelijk meerdere activiteiten in 2008 gaan vervallen.

Graag horen wij wie wil bijdragen aan het actief houden van het inventariserend beveronderzoek in Nederland! Wij zoeken mensen die willen helpen de activiteiten van de beverwerkgroep te organiseren en die contacten met provinciale coördinatoren, werkgroepleden en andere waarnemers willen onderhouden. Daarnaast zoeken wij mensen die als provinciaal coördinator willen optreden in de Nederlandse bever-provincies. Meer informatie over de werkgroep is te vinden op

de VZZ-site. Vanzelfsprekend zijn wij bereid om verdere vragen te beantwoorden en mogelijkheden te bespreken! Stuur hiervoor een e-mail naar beverwerkgroep@gmail.com

*Albin Hunia, Annemarieke Spitzen
Stefan Vreugdenhil, Vilmar Dijkstra*

Werkatlas Zoogdieren in Fryslân

In juni is de werkatlas 'Zoogdieren in Fryslân' uitgebracht. Vanaf januari 2007 is onder de bezielende coördinatie van Simone Vos (Provincie Fryslân) hard gewerkt aan de totstandkoming van deze atlas, welke de verspreidingskaarten toont van alle in Fryslân voorkomende zoogdieren voor de periode 1990 - 2006. De atlas laat de huidige kennis omtrent het voorkomen van deze diergroep zien en daarmee ook de leemten in onze kennis. Het doel van deze 'voorlopige' atlas is om mensen te stimuleren meer waarnemingen te verzamelen voor de definitieve atlas, die over enkele jaren zal uitkomen.

De werkatlas is uitgegeven door een breed samenwerkingsverband van organisaties die zich bezig houden met onderzoek en bescherming van

zoogdieren in Fryslân: Zoogdierverseniging VZZ, Altenburg & Wymenga ecologisch onderzoeksbureau, Fryske Feriening foar Fjildbiology (FFF) - Suchbistenwurkgroep, It Fryske Gea, Werkgroep Kerkuilen Friesland, Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging (KNJV), Provinsje Fryslân en Staatsbosbeheer regio Noord. Naast de deelnemers aan het samenwerkingsverband hebben ook andere organisaties en particulieren hun gegevens beschikbaar gesteld. In totaal bevat het zoogdierenbestand nu zo'n 43.000 waarnemingen.

Het tot stand komen van zo'n atlas bleek nog niet zo eenvoudig omdat de beschikbare informatie zich veelal bevond op losse kladjes, in agenda's en in diverse databestanden. Voor de meeste soorten zoogdieren is het verspreidingsbeeld niet compleet en zijn er (nog) de nodige 'witte gebieden'. Het kan daarbij zijn dat een gebied niet is onderzocht of dat waarnemingen nooit zijn doorgegeven aan één van de gegevensbeherende organisaties. Daarom zal de komende jaren vooral aandacht besteed worden aan veldwerk in deze zogenaamde 'witte gebieden'.

Simone Vos

Ook uw waarnemingen in de Friese zoogdieratlas?

Alle zoogdierwaarnemingen uit Friesland (maar ook uit de rest van Nederland) zijn van harte welkom. Dit geldt ook (of vooral) voor algemene soorten als mol, haas en konijn! Ook zijn we geïnteresseerd in (vraat)sporen, verkeersslachtoffers en muizenresten uit braakballen. Om uw waarneming op te kunnen nemen zijn tenminste de volgende gegevens nodig:

- naam van de soort
- locatie: zo precies mogelijk. Tenminste de X- en Y-coördinaten van het kilometerhok is het meest wenselijk (nauwkeuriger mag). Een locatie aanduiding als 'Alde Feanen' is te grof.
- datum van waarneming (eventueel alleen maand of jaar)
- aantal (indien bekend, anders een schatting)
- naam van de waarnemer
- type waarneming (gezien, doodvondst, vangst, etc.)

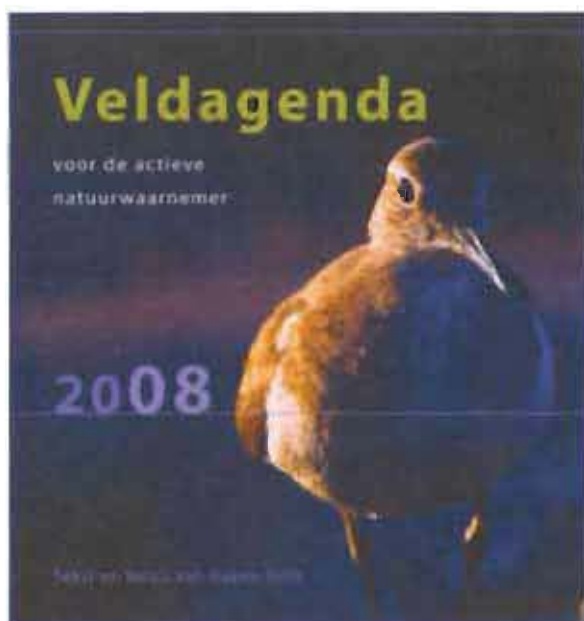
U kunt uw waarnemingen doorgeven aan de Zoogdierverseniging VZZ via waarneming@vzz.nl of aan de Provincie Fryslân via natuurmonitoring@fryslan.nl of 058-2925990. Ook kunt u waarnemingen doorgeven via de invoermodule op de website van de VZZ (www.vzz.nl).

De werkatlas is te downloaden via:

<http://www.fryslan.nl/sjablonen/1/infotype/loket/product/view.asp?objectID=21505>

Voor vragen en verdere informatie kunt u contact opnemen met de contactpersoon:

Provinsje Fryslân - Natuurmonitoring
Postbus 20120 8900 HM Leeuwarden
natuurmonitoring@fryslan.nl

Veldagenda 2008

Ook voor 2008 brengen de KNNV Uitgeverij en de VOFF weer de Veldagenda voor actieve waarnemers uit. Naast fraaie foto's van natuurfotograaf Ruben Smits, die ook de bijbehorende teksten schreef, bevat de agenda alle data van de belangrijke bij de VOFF aangesloten organisaties.

De agenda verschijnt op 1 oktober, kost €12,95 en zal onder andere verkrijgbaar zijn in de boekhandel en bij De Vlinderstichting.

Agenda

11 - 12 oktober 2007

Noordzeedagen

plaats: Dolfinarium Harderwijk

uitgebreid programma: www.noordzeedagen.nl

11 - 14 oktober 2007

15e treffen Internationale hamster werkgroep
plaats: Kerkrade

www.korenwoifwereld.nl

maurice.lahaye@wur.nl

26 - 27 oktober 2007

Werkgroep Boomarter Nederland viert 15-jarig bestaan met symposium. Diverse filmpjes van WBN-leden worden vertoond. Voordrachten van: Ben van den Horn, Gerrit Visscher, Sim Broekhuizen, Henri Wijsman, Vilmar Dijkstra, Bram en Chris Achterberg, Ruud van den Akker.

Na afloop een borrel

plaats: Alterra, Wageningen

Uitgebreide info en aanmelden:

www.werkgroepboomarter.nl

17 november 2007

Verjaardagsfeest VZZ

Informatie elders in dit nummer

www.vzz.nl

10-14 december 2007

Sixth European Vertebrate Pest Management Conference, the University of Reading, UK. Een internationaal symposium met wetenschappers op het gebied van plaagbestrijding. Colin Prescott: C.V.Prescott@Reading.ac.uk

Kijk voor de actuele agenda op www.vzz.nl, daar vindt u ook de inhoud van Lutra en kunt u de artikelen uit dat tijdschrift downloaden.

Aanwijzingen voor auteurs

Artikelen dienen populair-wetenschappelijk van aard te zijn en niet elders gepubliceerd. De voorkeur gaat uit naar stukken over de (in het wild levende) zoogdieren van de Benelux. Ook korte mededelingen en bijzondere waarnemingen zijn welkom. Tekst zonder opmaak aanleveren per e-mail via: redactie.zoogdier@vzz.nl of op CD. Zorg voor ruim illustratiemateriaal, maar houd dit gescheiden van de tekst. In geval er copyright op de illustraties berust moet de auteur toestemming hebben voor het gebruik ervan. Beperk het aantal literatuurverwijzingen tot enkele essentiële. Per artikel kan van slechts één auteur het adres vermeld worden; van de overigen alleen de naam. Met vragen over inhoud en/of vorm kunt u altijd contact opnemen met de redactie. Uitgebreidere aanwijzingen voor auteurs zijn te vinden op de VZZ-site:

www.vzz.nl/zoogdier/auteurs.htm

Inhoud Zoogdier 18(3) september 2007

Voorpagina:

Boommartervrouwtje met jongen

Foto: Bram Achterberg

Artikelen

- Hebben muizenjaren invloed op de voortplanting bij boommarters?** 3
Henri Wijsman
- Ingekorven vleermuizen op de kaart** 7
Jasja Dekker & Herman Limpens
- Zoogdieren inventariseren in Estland** 11
Bob Vandendriessche

Hyperlink

16

Thema: Stadsvossen
Websites: De grote en de kleine beer, Lynx-links
Digitale publicaties: Zeezoogdieren in de Westerschelde
Surf ook even naar: Kleine zoogdieren in Lederhosen

Waarnemingen

18

Korenwolf in de put, Tweekleurige vleermuis in braakbal kerkuil, Grote bosmuizen in Zuid-Limburg, Veldmuis veroverd Tiengemeten

Boekbesprekingen

21

De das gered!, Rabbits, refuges and resources, Struikrovers, Guidelines for batmonitoring

VZZ-nieuws

24

'Zoogdierbescherming werkt!', Nationale Database Flora en Fauna en EcoGrid, Zwerm scherm Fort aan de Klop, WILDzoekers: Dé jeugdnatuurclub voor jongeren van 8 tot 16 jaar, Inhaalslag verspreidingsonderzoek Nederlandse zoogdieren, Voorlichtingscampagne hazelmuis, Helpdesk voor vrijwilligers

Natuur.nieuws

27

Oproepen

28

Braakbalpluisweek 2007, Werf een lid, De Beverwerkgroep Nederland (BWN-VZZ) zoekt ondersteuning!, Werkatlas zoogdieren in Fryslân

Agenda

30

Achterpagina:

Haas door Evert den Hartog

Foto: Evert den Hartog

Uit de kunst